

XVIII. Asırda Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devleti Kurma Politikası

Güntekin Necefli*

Özet

Takdim olunan makalede XVIII. asırda Çarlık Rusya'sının Azerbaycan topraklarında Ermeni Devleti kurma politikası araştırılmıştır.

Tarihimizin bir döneminde Azerbaycan topraklarına, özellikle Karabağ'a yönelik toprak iddiaları, aslında Rusya'nın Güney Kafkasya'da sömürgecilik siyaseti açısından değerlendirilmelidir. XVII. asrın sonu XVIII. asrın başlarından başlayarak Avrupa Devletleri Osmanlı ve Safevi Devletleri'nin topraklarını ele geçirmek için işgalci siyaset yürütmeye başlamışlardır. Onlar Şark Devletleri'nin iç işlerine müdahale etmek için bu bölgede yaşayan Hıristiyanların yardımına umut bağlamışlardır. Aslında Hıristiyanlara yardım bahanesi Avrupa Devletleri için kendi işgalci siyasetlerini hayata geçirmek için bir araç olmuştur. Oluşan uluslararası durum ve Safevi Devleti'nin yıkılması Ermenilerin Azerbaycan topraklarında kendilerine devlet kurma isteğini daha da güçlendirmiştir.

Ermenilerin Büyük Ermenistan Devleti kurmak hülyası, özellikle Hıristiyan korumacılığı perde-

si altında sömürgecilik siyaseti uygulayan Rusya'nın menfaatine uygun gelmiştir. Hindistan'ı ve Yakın Doğu'yu işgal etmek arzusunda olan Rusya İmparatorluğuna Türkiye, İran ve Azerbaycan sınırları kavşağında itibarlı dayanak yaratmak gerekmiştir ki, eğer elverişli şartlar olduğunda aynı topraklardan askerî üs olarak istifade edilebilecektir. Kendisinin işgalcilik siyasetini gerçekleştirmeye çalışan Rusya, Ermenilerin taraftarı rolü oynamaktan çıkıp onlardan bir alet gibi istifade etmiştir.

Petro'nun Şark siyaseti Ermenilerin Güney Kafkasya'da, özellikle de Azerbaycan topraklarında bağımsız devlet kurma planları mahiyet itibarı ile örtüştüğünden onlar buna nail olmuşlardır. İster Güney Kafkasya'da, isterse de Rusya'nın çeşitli bölgelerinde ve diğer ülkelerde bulunan vatansız Ermeniler Rusya yöneticilerini isteklendirmek maksadı ile onlara sürekli hediyeler vermiş, projeler, planlar ve teklifler ileri sürerek Rus yöneticilerinin acilen Güney Kafkasya'ya asker göndermelerini hızlandırmaya çalışmışlardır.

Fakat, I. Petro'nun vefatı ile alakalı olarak XVIII. asrın birinci yarısında Güney Kafkasya'nın Rusya için daha çok iktisadî ve transit önem taşıdığı dönemde Rus işgalleri başarılı olamamıştır.

XVIII. asrın 80. yıllarından başlayarak II. Katerina hükûmeti Güney Kafkasya'da Azerbaycan'ın batı topraklarında vassal Ermeni Devleti kurmak fikrini gerçekleştirmeye çalışmış ve gelecekte Osmanlı Türkiye'sinin topraklarına doğru bu oyuncak genişletmeyi nazarda tutmuştur. Bu ilerde Rusya'nın dış siyasetinde esas istikametlerden olan Azerbaycan topraklarında Ermeni Devleti kurulması projesi Rusya hükûmetinin Ermenilere karşı yüreklerinin yanmasından, kaygısından değil, Rus dış siyasetinin vazifelerinden doğmuştur. Hazar Denizi kıyılarını ve Güney Kafkasya'yı ele geçirmek vazifesi, yalnız Azerbaycan Hanlıklarını tabi etmek değil, hem de Gürcistan ile birlikte, Kafkasya'da Rusya'nın dayanağı olabilecek yeni bir Hıristiyan Devleti kurmak ihtiyacı doğurmuştur.

Ama, XVIII. asrın 80-90. yıllarında Rusya Güney Kafkasya'ya dair sömürgeci planlarını ve vassal Ermeni Devleti kurma isteğini gerçekleştirememiştir.

(*) Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, A. Bakıbanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakü.

Anabtar Kelimeler: Çarlık Rusyası, Ermeni Devleti Kurma Politikası, Güney Kafkasya, Hıristiyanlara Yardım, Azerbaycan Topraklarında

Tarih boyunca Ermenilerin *Büyük Ermenistan* Devleti kurma hayali *Hıristiyan korumacılığı* perdesi altında sömürgecilik siyaseti yürüten Rusya'nın menfaatine uygun gelmiştir. Hindistan ve Yakın Doğu'yu işgal etmek arzusunda olan Rusya İmparatorluğuna Türkiye, İran ve Azerbaycan sınır kavşağında itibarlı destek sağlamak gerektiğinden, elverişli şerait olduğu gibi aynı topraklarda askerî üs olarak istifade edebilmeyi amaçlamıştır. I. Petro devrinden başlayan bu menfur siyaset XVIII. asrın ikinci yarısında, II. Katerina'nın hakimiyeti döneminde (1762-1796) daha da hareketlenmiştir.

Ermenilerin XVIII. asırdan başlayarak Rusya'nın yardımı ile Güney Kafkasya bölgesine getirilmeleri ve zaman zaman Azerbaycan'ın batı topraklarına yerleştirilmesi Bolşevikler tarafından XX. asrın 20. yıllarında onların tarihî topraklarımız da devlet kurması ile neticelenmiştir. Bu faaliyetlerin sonraki gelişmelerinin neticeleri saymakla bitmez: Azerbaycan halkına karşı tarihte benzeri olmayan soykırımlar (Mart 1918, 26 Şubat 1992), kırgınlar, medeniyet eserleri, tarihî abideler ve toponimlerin toplu bir şekilde mahvedilmesi, silahsız halkın doğduğu topraklardan, Rus silahlarının gücü ile sürülerek tarihte görülmemiş vahşiliklere maruz kalması vs. Lakin, biz mağrur halkız, yaşıyoruz ve yapıyoruz, Ermeni cellatlarının büyük devletlerin yardımı ile bizden kopardığı bütün topraklarımızı yalnız kendi kuvvetimizle geri atacağımız gün uzakta değildir.

Takdim ettiğimiz makalede bu büyük felaketi doğuran sebeplerin yalnız küçük bir kısmının, XVIII. asırda Azerbaycan topraklarında devlet kurulması için Ermenilerin asırlar boyu düşündükleri ve planlı bir şekilde hayata geçirdikleri hileli siyaseti, onların gösterdikleri çabaları ve bu meseleyi kendi çıkarı için destekleyen Rusya'nın menfur rolünü

aksettiren belge ve materyalleri, abartılmış sahte vesikalarla dolu eserleri araştırmayı, ifşa etmeyi amaçladık.

Araştırmada esas maksat Ermeni tarihçiliğinde halkımıza ait tarihî topraklarımızın asırlar boyu Ermenilere ait olması onların bu topraklarda çoğunluk teşkil etmesi hakkındaki iddialarının asılsız olduğunu, Azerbaycan topraklarında kendilerine devlet kurmak hayali olan çirkin maksadın hayata geçirilmesi adına devam ettirilen Ermeni ideallerinin uydurma belgelere dayandığını, hiçbir esası olmadığını ortaya koymak ve açıklamaktan ibarettir.

XVIII. asırdan başlayarak Rusya'nın dış siyasetinde Kafkasya önemli rol oynamaya başlamıştır. Rusya bu devirden itibaren güneyde kendi stratejik bölgelerini güçlendirmeye, Orta Asya'ya ve Yakın Doğu'ya giden transit ticaret yollarına sahip olmaya çalışmıştır. I. Petro'nun Azerbaycan'ın Hazar kıyısı vilayetlerine askerî yürüyüşü tarih araştırmacılarınca geniş bir şekilde tetkik edildiği için biz burada ortaya koyduğumuz problemle alakalı olan meselelerin, özellikle de, aynı devirde Rusya'nın Güney Kafkasya ile alakalı gizli maksatlarına açıklık getirmek için kısaca da olsa aynı meselelere bir daha değineceğiz.

XVIII. asrın başlarına kadar Rusya'nın askerî, siyasî tecavüz için gücü olmadığından Azerbaycan'a karşı yalnız iktisadî siyaseti hayata geçirmiştir. Lakin bu siyasetin öneminin az olduğunu düşünen I. Petro askerî işgal yolu ile Hazar kıyısı bölgeleri ele geçirme kararı almıştır. I. Petro Hazar Denizini Rusya'nın bir iç denizine çevirmeyi, Batı Avrupa ile yapılan bütün ipek ticareti yolunu Volga-Hazar yolu istikametine yöneltmek, Osmanlı Devleti'nin ipek ticaretinden kazandığı geliri ele geçirmek niyetinde olmuştur. Bu devirde Asya'dan Avrupa'ya götürülen ham ipek sadece İran ve Kafkasya'dan geçmektedir.

Petro I siyasî davaların çok gergin olduğu uluslararası âlemden hiçbir dayanağı olmadan güney bölgesine, kendi de öncül

devletlerin çıkarlarının çarpıştığı topraklara harekete başlayamazdı. Bunun için tutarlı bir *sebeup* lazım idi. Böyle bir *sebeup* de bu bölgede yaşayan Hıristiyanlara, *bedbaht Ermenilere ve Gürcülere zalim Müslümanlara karşı mücadelede yardım etmek* ideali olmuştur. Görüldüğü gibi, Safevi Devletine karşı tek başına askeri müdahaleye geçemeyeceğini anlayan I. Petro, ülkede ortaya çıkan hadiselerin gidişini yakından izlemek, nabzını tutmak için ticaret antlaşması imzalamak bahanesi ile İsfahan'a resmi elçi göndermeyi kararlaştırmıştır.

O, Hazar Denizinin batı sahillerini öğrenmek maksadı ile Azerbaycan'dan özellikle kervan yolu ile Şirvan'dan geçmek şartı ile Safevi Devletine kendisinin yakın adamlarından birini A. P. Volinski'yi göndermiştir. Elçi olarak İsfahan'a doğru yola çıkan Volinski'ye I. Petro aynı zamanda özel ve gizli bir de emir vermiştir. Resmen ona Safevi hükûmeti ile ticaret antlaşması imzalama yetkisi vermiş, İran ve Azerbaycan'ın en önemli ticaret bölgelerinde Rus konsolosluğu ve yardımcı konsoloslukların açılmasına izin almasını emretmiştir. Ama, onu geçtiği yerleri dikkatle öğrenmek, Hazar Denizine hangi çayların aktığını, nerelere kadar onlarda gemi götürmek mümkündür, başlangıcı Hindistan olup, Hazar Denizine dökülen nehir olup olmadığını öğrenmek gibi gizli emir de vermiştir.¹

Kuzey Savaşı zaferle neticelendikten sonra I. Petro Güney Kafkasya istikametinde Hazar kıyısına hareket işini hızlandırmıştır. Askerî faaliyetleri 1723 yılının yazında başlamayı planlamıştır.²

Askerî faaliyetlere başlamak için uygun bir bahane aranmış ve bulunmuştur. Bu, 1721 yılında Şamahı şehri Hacı Davut tarafından alınırken bazı Rus tacirlerin katledilmesi olmuştur. A. P. Volinski bu fırsattan istifade ederek çara, güya kendi tacirlerini müdafaa etmek ve sadece İranlılara karşı değil, onların düşmanlarına karşı da harekete geçmeyi bildirmiştir. V. P. Listsov'un kanaatine göre, 1723 yılında başlanması planlanan hareketi

hızlandırmak gerekmiştir. Çünkü, Şirvan'da yönetimi ele alan ve Rus tacirlerin katledilmesine yol açan Hacı Davut Osmanlı Devletine onu himayesine kabul etmesini rica etmiştir.³ V. P. Volinski derhal Şamahı olayı ile alakalı I. Petro'ya bilgi vererek, onu Safevi Devletine *onun düşmanlarına karşı mücadelede yardımcı olmak, askerî kuvvet yönünden yardım etmek adı altında hemen hücum etmeye* tahrik etmiştir.⁴

Bununla beraber, I. Petro Karabağ'ın Dağlık kısmında yaşayan az sayıda Hıristiyan ahaliden, özellikle Ermenilerden yararlanmak ve burada kendisine destek oluşturmak fikrinde olmuştur. Çar hükûmeti bu siyasetle bölgedeki Müslümanların miktarını azaltmak ve kendisini müdafaa maksadı ile burada Hıristiyanların miktarını artırmak istemiştir. Rusya hükûmeti, Ermenilerin nerede ve nasıl yerleşeceklerinin bir önemi olmadığını, bu yerleşme de Hıristiyanlardan ibaret halkın Rusya'nın işgalci siyasetinde daha ziyade ne kadar işe yaradıkları hususu ilgilendirmiştir. Ocak 1724 tarihinde Rusya hükûmeti Karabağ'ın Hıristiyan Meliklerinin kuvvetlerini birleştirmek ve gerekirse Osmanlılara karşı mukavemet göstermek maksadı ile gizlice Rus ordusunun Ermeni komutanı, İvan Karapeti Karabağ'ın Dağlık kısmına göndermiştir.⁵

Ayrıca, 24 Eylül 1724 tarihinde I. Petro İstanbul'a gönderilen A. Rummyantsev'e verdiği emirde, Ermenileri Hazar kıyısı vilayetlere göç etmeye razı etsin ve onlara, buraya gelirlere yerli ahalinin buradan çıkacağını ve onların topraklarının Ermenilere bağışlanacağını⁶ vaat etmesini emretmiştir. Görüldüğü gibi, Rusya İmparatoru sadece Güney Kafkasya topraklarındaki Hıristiyanlardan değil,

- (1) Ayrıntılı bilgi için bkz: Aliyev, F.M., *Missiya poslannika russkogo gosudarstva A.P. Volinskogo v Azerbaydjane (1716-1718)*, Bakü, 1979, s. 19-20.
- (2) Listsov, V. P., *Persidskiy poxod Petra I*, Moskova, 1951, s. 113.
- (3) Listsov V.P., A.g.e., s.113-120.
- (4) Lokart L., "The fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia", Cambridge, 1958, p.178.
- (5) *Armano-russkiye otnoşeniya v pervoy treti XVIII veka*, t.II, ç.I, Yerevan, 1967, s.65.
- (6) Butkov, P.G., *Materiali dlya novoy istorii Kavkaza 1722 po 1802 g.*, t. I. Sankt-Petersburg, 1869, s. 97.

hem de Osmanlı Devleti arazisinde bulunan Ermenilerden de istifade etmeyi planladığı için A. Rumyantsev'e böyle gizli bir emir de vermiştir.

Bu dönemde Karabağ ve Kafan Ermenileri Keşiş Antonini ve Petro, Muhtar Çelebi Rusya sarayına *Ermenilerin Rusya'nın himayesine alınması* ricası ile gönderilmişlerdir.⁷ Lakin, bu dönemde I. Petro Osmanlı Devleti ile yeni yeni münasebetleri düzene koymuş ve kendisini uygun bir barış antlaşması imzalamıştı. Bu sebepten de Ermeni heyetine verilen senetten anlaşıldığına göre, Rusya Osmanlılarla imzaladığı antlaşmadan dolayı Ermenilere açıkça yardım ve müdafaa edemeyecektir. Yardım ancak onların Gilan, Mazanderan, Bakü, Derbent vs. Hazar kıyısı topraklara göçürülmesi olabilirdi. Rumyantsev yola çıktıktan sonra I. Petro ona gönderdiği yeni fermanında şunları bildirmiştir; *Ermeni temsilcileri gelip, kendilerini zalimlerden kurtarmamı rica ettiler. Gerçi biz bunu yerine getirebilecek güçte değilssek de, hiç olmazsa onları aldığımız topraklara göçürmeliyiz. Türkler bu konuda sorarlarsa, biz onlardan rica etmedik, kendileri istiyorlar... Hem de Türkler bunu kendileri isteyecekler, şöyle ki kendi topraklarında onlara karşı mubalif kuvvet olmayacaktır. Eğer Osmanlılar bunun karşılığında Müslümanların onların topraklarına göçürülmesini talep ederlerse, itiraz etmeyin.*⁸

Dış İşleri kurulundan aynı devirde Güney Kafkasya'da olan İvan Karapet'e gönderilen emirde, o Patriarh İsa'yı ve Ermenileri Hazar kıyısı vilayetlere göçmeye ikna etsin.⁹ Hatta I. Petro 10 Kasım 1724 tarihinde General Matyuşkin'e verdiği fermanında, Ermeniler Gilan, Mazanderan, Bakü, Derbent ve diğer Hazar kıyısı vilayetlere göçerse, onlara şehir ve köylerde boşalan en uygun ve faydalı yerler teklif edilsin ve Rusya'ya iyi münasebet göstermeyen yerli ahali ise oradan çıkarılsın.¹⁰ Albay Ostafyev'a Ermenileri Bakü şehrinde ve çevre köylerde, bunun gibi Albay Yünger'e Ermenileri Derbent'te ve yakındaki köylere yerleştirilmesi emredilmiştir.¹¹

1724 yılının yazında Rusya ve Osmanlı Devletleri arasında İstanbul Barış Antlaşması imzalandıktan sonra, aynı yılın Ağustos ayında yeni sınır hatlarının belirlenmesi maksadı ile Çar tarafından askerî grup başkanı Rumyantsev Güney Kafkasya'ya gönderilmiştir. I. Petro ona Bakü'den Gürcistan'a kadar bulunan toprakların durumunu öğrenmek hususunda emir vermiştir. Burada şöyle bir soru sorulabilir; *Bu yolla gidilirse Ermeniler Gürcistan'dan uzakta mı yaşarlar, maksadımız için Gürcülerin ve Ermenilerin kuvvetleri yeterli midir?*¹²

I. Petro'nun planlarını memnuniyetle karşılayan Ermeniler Rusların gelişi ile kendi maksatlarını gerçekleştirmek için yararlanmaya çalışmışlardır. G. A. Ezov'un yazdığına göre, 24 Kasım 1723 tarihinde Ermeni kuvvetlerine komutanlık eden Katolikos Yesai ve Keşiş Anton Arakelov, Matyuşkin'in yanında bulunmuş ve ona imparator adına hazırlanan mektubu takdim etmişlerdir. Aynı mektupta Türklerin Gürcistan'ı ele geçirmesi, lakin henüz İrevan'a gelmemeleri vs. gibi konulardan da bilgi verilmiş ve ayrıca, Rusya İmparatoru acil kuvvet göndermezse, Ermenileri kayıtsız şartsız ölüm bekliyor denilmiştir.¹³

I. Petro hâkimiyette olduğu müddet içinde Ermeni din adamlarından ve onlar tarafından Hıristiyan Melikleri adına hazırlanan yüzden fazla mektup almıştır. Bu mektuplara dayanan Ermeni müellifi G. A. Ezov ise Ermenilerin başına gelen musibetlerin sebebini, güya onların Rusya'ya gösterdiği sadakatle, Hıristiyan dinine mensup olmaları ile neticelendirmeye çalışmıştır.¹⁴

Rusya bu zaman da bildirdi ki, Hazar'ın batı sahillerinde, Şirvan'da yaşayan Müslüman ahali si ya Rusya'nın himayesi-

(7) AVPRİ, f. SRA, op. 100, 1724 g. d.2, v.46, 68.

(8) Ezov, G.A., Snoşeniya Petra Velikogo s armyanskim narodom, Sankt-Peterburg, 1898, s.265; Bkz: Solovyev, S.M., Petr I na Kaspiyckom more, Moskova, 1868, s. 201-102.

(9) AVPRİ, f. SRP, op. 77/1, 1729 g. d.3, v.119.

(10) AVPRİ, f. SRP, op. 77/1, 1729 g. d.3, v.68-69.

(11) AVPRİ, f. SRA, op. 100, 1724 g. d.2, v. 68-69.

(12) Armyano-russkiye otnoşeniya..., t.II, . ç.I, s. XC- XCI.

(13) Ezov G.A., A.g.e., s. 360- 361.

(14) Ezov G.A., A.g.e., s. LXIV- LXVI.

ne girmelidir, yahut da oradan göçürülerek, onların yerine Hıristiyan ahali yerleştirilmiştir.¹⁵ I. Petro Osmanlı Türklerini Salyan bölgesine sokmamak için, Kürün kaynağında küçük bir kale yapmak istemiştir. Rusya Hazar'ın batı sahillerinde Türkiye'nin nüfuzuna karşı mücadele ederken sadece askeri değil, aynı zamanda askerî, siyasî tedbirlerden de istifade etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'da durumunu zayıflatmaya çalışan I. Petro 1722-1724 yıllarında bu maksatla bazı planları hayata geçirmeye çalışmıştır. Önce, Hıristiyan ahali ile alaka kurulması ön plana geçmiş, bu maksatla Haziran 1723'de Karabağ bölgesine gönderilen Ermeni casusu İvan Karapet'e verilen emirde; *I. Petro'nun oradaki Hıristiyan abalisini kendi himayesine alacağına Patriarh'ı ve Melikleri inandırın.*¹⁶ İkincisi, *Hazar'ın batı sahillerinden bütün Müslümanların, özellikle de Osmanlı abalisi ile aynı mezhepten Sünni Müslümanların göçürülmesi ve aynı arazilerde Ruslar ile aynı dinden olan Hıristiyan abalinin yerleştirilmesine çalışmışlardır.*

I. Petro'nun Matyuşkin'e gönderdiği fermanla da; *Bakü sakinlerinden silablar alınsın, karşı koyanlar Heşterhan'a sürülsünler. Daba çok fazla Bakülünün şehirden göçürülmesi mümkündür. Gilan ve Mazandaran'da da Müslüman-Türkleri azaltmak gerekmektedir* denilmiştir. I. Petro aynı zamanda Hazar bölgesinin Ermeni, Gürcü ve Rus menşeli Hıristiyanlar ile meskunlaştırılması için uygun şartlar oluşturmaya çalışmıştır.¹⁷

1724 yılı yazında I. Petro'ya mektup yazan Ermeni temsilci heyeti Heşterhan'da yakalanmış, mektupları ise imparatora gönderilmiştir.¹⁸ I. Petro bu hadise ile alakalı verdiği fermanla kaydetmiştir ki, Ermeni cemaati adına bize mektup getiren Ermeni temsilcilerinin yakalanması kötü bir durumdur. Fermanla Rusya'nın çıkarlarına ait meselelerin mektupta kendi aksini bulmadığı ve Ermenilerin bu konuda şifahi bilgi getirdikleri kaydolunmuştur.¹⁹

Petro sadece bu fermanla yetinmemiş, Dışişleri Bakanı A. Rumyantsev'e mektupla; *... yeni ele geçirdiğimiz arazilerde onların (Ermenilerin) bizim emrimiz altında yaşamalarına izin vermelidiriz. Siz onlara bildirin ki, Rusya size asker ile yardım edemez, ama Hazar kıyısı vilayetlerde yaşamınıza izin verir... Türkler Ermenilere bu kadar dikkat göstermemize, onların Hazar kıyısı eyaletlere yerleştirilmesine razı olmamıza kendi fikirlerini bildirirler, siz onlara, Ermenilerle biz aynı dine hizmet ediyoruz deyiniz. Onlar bizim himayemiz altında olmayı kendileri rica etmişlerdir dersiniz*²⁰ diye bildirmiştir.

Petro Hazar kıyısı sahillerde güçlenmek için burada Hıristiyan ahalisinden ibaret sosyal dayanışma oluşturmak niyetindedir. Özellikle güneye hareket arafesinde Çar Ermenileri ve Gürcüleri Hazar kıyısı vilayetlere göçürmeye çağırmıştır. Onları Derbent ve Bakü bölgelerinde yerleştirmek nazarda tutulmuştur. Bu maksatla Rusya hükümdarı, ilk önce, çok mühim stratejik ehemmiyete sahip ve Hazar'da en büyük liman olan Bakü'den yerli ahaliyi, yani Azerbaycanlıları sürgün etmek niyetinde idi.²¹

Rusya Devleti Ermenileri Azerbaycan topraklarına, özellikle de Hazar kıyısı vilayetlere göçürerek bu bölgede sadece Hıristiyanlardan oluşacak bir destek merkezi oluşturmak maksadı gütmemiş, hem de onlardan Osmanlı Devletine karşı mücadele de istifade etmeyi planlamıştır. Bundan dolayı I. Petro'nun ölümünden sonra işgal edilen Hazar kıyısı vilayetleri idare eden ve ordunun Başkomutanlığına tayin edilen V. V. Dolgorukov'un 1727 yılında Ermenilere silah dağıttığı bilinmektedir.²²

(15) Ezov G.A., A.g.e., s. 137.

(16) Ezov G.A., A.g.e., s.221.

(17) Solovev, S. M., Çteniyeye i rasskazı po istorii Rossii, Moskova, 1989, s.715.

(18) Ezov G.A., A.g.e., s. 370.

(19) Ezov G.A., A.g.e., s. LXVI-LXVII.

(20) Ezov G.A., A.g.e., s. LXVII-LXVIII.

(21) İlave bilgi için bkz: Mustafazade.T., XYIII. esrde Rusiya imperiyasının işgalçılıq siyasetinde dini amiller, s. 76- 77.

(22) Armyano-ruskiye otnoşeniya..., t.II, ç.I, s. XCI- XCII.

I. Petro'nun ölümünden (1725) sonra, onun halefleri Hazar kıyısı vilayetlerde daha tedbirli siyaset yürütmeye başlamışlardır. Asrın 30. yıllarında Rusya kendi iç problemleri ile uğraştığından geçici olarak Güney Kafkasya meselesi ile ciddi bir meşguliyet içine girememiş ve aynı zamanda da aynı toprakların diğer komşu devletlerin hâkimiyeti altına geçmemesi için Güney Kafkasya meselesini *dondurmaya* çalışmıştır. Bunun en iyi yolu da adı geçen topraklara Hıristiyan ahalinin yerleştirilmesi olmuştur. Rusya'nın XVIII. asır boyunca Güney Kafkasya'da, özellikle Azerbaycan'da kuvvetlenmesi için burada yüksek miktarda asker buldurmalı ve diğer madî harçları sarf etmeli idi. Bu bakımdan aynı devirde bundan kat kat ucuz olan Hıristiyan destekçiler oluşturmak daha faydalı olmuştur. Rusya yöneticileri Hazar kıyısı vilayetlerde yaşayan, Osmanlı Türkleri ile mezhepten olan ahalinin Rusya yönetiminde yaşamaktan imtina etmesi halinde, Güney Kafkasya'nın Osmanlı Devletine vaat edilen topraklarına Ermenileri göçürmeyi planlamıştır. Diğer taraftan da, daima Rusya hükûmetinin dış siyasetinde kendilerini dikkat merkezinde buldurmaya, Rusya'nın Azerbaycan topraklarının işgalini hızlandırarak bölgede kendilerine siyâsî ve iktisadî imtiyazlar sağlamaya can atan Ermeniler defalarca buraya göçmek meselesini ortaya atmışlardır.

1728-1731 yılları arasında Müşkür, Şabran ve diğer komşu bölgelere önemli sayıda Ermeni göçürülmüştür.²³ I. Petro'nun ölümünden sonra da aynı senaryoyu devam ettiren Rusya idarecileri Müslüman topraklarında kendine itibarlı destek oluşturmak ve Ermenilerden en iyi şekilde istifade etmek maksadını gütmüşlerdir. Tarihte olduğu gibi burada da menfur Ermeni hasleti kendini göstermiştir. Onlar yerli ahalinin rahatsızlığına sebep olabilecek adımlar atmış ve onları gıcıklandırmaya çalışmışlardır. Örneğin, 1725 yılında Derbent'e göçen Keşiş Antoni ve bazı Ermeni aileleri güya daha önce kilise olduğunu ileri sürdükleri şehirdeki mescit'in

yeniden kiliseye çevrilmesini talep etmeye başlamışlardır. Fakat, Rusya mescit'in 300 yıl önce yapıldığını belirterek, onlara dini merasimlerini icra etmek için başka bina vermiştir.²⁴

Fakat, Osmanlı Devleti'nden çekinen Rusya hükûmeti gerçek adımlar atmaktan da çekinmiştir. Bunu V. V. Dolgorukov'un I. Katerina'ya (1725-1727) 30 Kasım 1726 tarihli müracaatında da görmek mümkündür; ... *Ermeniler hiç olmazsa Rus birliklerinin bir kısmının onlarla birleşmesini acizane surette, göz yaşları ile rica ederler. Bana ise emrediyorsunuz ki, Türkiye tarafını kızdırmak olmaz... Ermenilere ne kadar ümit verilmeli ki, sabırlı olsunlar.*²⁵ Görüldüğü gibi, I. Petro'dan sonra gelen Rusya yöneticileri Ermenilere ümit verici siyaset izlemeye önem vermişler, gerektiğinde Ermenilerden kendi maksatları için yararlanmışlardır.

Ermeni müelliflerine dayanarak yazan İngiliz tarihçi L. Lokart, Kafan bölgesinden olan David'in ve Karabağ vilayetinde Şuşa'nın güneybatısındaki dağlık topraklarda Avan Yüzbaşı'nın güya Türklere karşı savaşan Kahetiyalı Konstantin'in örneğinden yararlanarak, *gafil hücum taktiğinde* istifade etmeleri konusunda bilgi vermiştir.²⁶

Rusya İmparatorluğunun göçürme siyaseti aynı devirde başlamıştır. 1732-1735 yıllarında Rusya işgal ettiği Hazar kıyısı vilayetleri Safevi Devletine geri vermiştir. Böylece, XVIII. asrın ilk yarısında I. Petro'nun varisleri devrinde de *Ermenilere Devlet kurulması* meselesini gerçekleştirmek mümkün olmamıştır.

XVIII. asrın 60-70'li yıllarında ortaya çıkan gergin uluslararası durumdan ve Rusya'nın yardımından yararlanan, ister Rusya topraklarında, isterse hariçte yaşayan Ermeniler, Azerbaycan Hanlıkları ve Osmanlı

(23) Mustafazade T., Azerbaydjan I russko-turetskiye otnoeniya v pervoy treti XVIII v., Bakü, 1993, s.143.

(24) AVPRİ, f. SRP, op. 77/1, 1725 g. d.5, v.41-42.

(25) Armyano-russkiye otnoeniya..., t.II, .ç.I, s.XCI.

(26) Lokart L., A.g.e., s.260.

Devleti'nin toprakları üzerinde *Ermeni Devleti* kurulması maksadı ile muhtelif layihalar ve planlar hazırlayarak Avrupa Devletlerine, özellikle de Rusya'ya müracaat etmişlerdir. Daha, I. Petro devrinde Rusya'dan bazı imtiyazlar elde eden Ermeni zenginleri, tacirleri bölgenin muhtelif yerlerinde yengeç gibi kök salarak kendilerine yeni yeni meskenler kurmuş, iş yerleri açmış vs. imkânlar elde etmişlerdir. Onlar kendi topraklarında Ermeni Devleti kurulması maksadı ile kendi *ideologlarını* her tür maddî vesaitle desteklemişlerdir. Bu *bizmet* sayesinde Ermenilerin uydurma tarihi hakkında subjektif, abartılmış, gerçeği aksettirmeyen bilgiler Avrupa Devletlerinin üst makamlarına ayrıntılı bir şekilde takdim olunmuştur.

XVIII. asrın 60. yıllarında Ermeni tarihçileri tarafından *Ermeni Millî Azadlık Hareketinin İdeologu* olarak adlandırılan İosif Emin adlı bir Hemedan Ermenisi Gürcü Çarı II. İrakli'nin yönetimi altında *Birleşik Ermeni-Gürcü Devleti'nin Kurulması* layihası ile ortaya çıkmıştır. Bu layihada Karabağ Hanlığı topraklarında yaşayan Hıristiyan Melikleri *Ermeni Devletçiliğinin yegane* kısmı olarak adlandırılmış ve onların II. İrakli'nin hakimiyeti altında birleşerek Avrupa örneğinde olduğu gibi Birleşik Ermeni-Gürcü Devleti oluşturulması fikri ileri sürülmüştür.²⁷

XVIII. asrın 60'lı yıllarının sonlarından başlayarak Rusya'nın merkezlerine, Moskova ve Petersburg'a göçen zengin Ermeniler ki, Lazarev, Kampanov, Manuçarov, Sarafov vb. bu şehirlerde yerleşerek, büyük topraklara sahip olmuşlar, manufakturacılıkla uğraşmışlar, hatta bazıları asilzade unvanı almışlardır. *Müstakil Ermeni Devleti* kurmak hayaline kapılan bu Ermeniler *Üçkilise Katolikosu ve Karabağ'ın Hıristiyan Melikleri ile Rusya yöneticileri arasında aracı olmuşlardır*.²⁸

1768-1774 yılları arasında süren I. Rusya-Türkiye Savaşının Rusya'nın zaferi ile neticelenmesi ve Rusya için elverişli olan Küçük Kaynarca Antlaşmasının (1774 Temmuz)

imzalanmasından sonra doğu siyaseti yeniden hareketlenmiştir. Bu antlaşmaya göre, Rusya Kara Deniz'de ticaret donanması bulundurmaya hakkı elde etmiş, Kırım tarafsız bir devlet olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti Güney Kafkasya'da faal siyaset yürütmek imkanından mahrum olmuştur. Lakin, en önemlisi, *Osmanlı Sultanı ilk defa Müslümanlarla meskun toprakları bırakmak mecburiyetinde kalmıştır*.²⁹

Daha I. Türkiye-Rusya Savaşının sürdüğü esnada Heşterhan'da, dokuma işini ele geçiren Ermeni Moisey Sarafov'un (Movses Sarafyan) Rusya Devleti'nin yardımı ile *Ermenistan'ın kurtarılması* konusundaki fikirleri Heşterhan, Petersburg, Moskova Ermenileri arasında yayılmıştır. 1769 yılında ise Movses Sarafov diğer Ermeni zenginleri ile birlikte Rusya Harici İşler Kollegiyasına, *Ermenistan'ın kurtarılması ve Rusya'nın himayesi altında Ermeni Devleti Kurulmasını* belirten layihasını takdim etmiştir.³⁰

Kaydolunan devirde Petersburg sarayında kuyumculuk ile uğraşan, muhtelif yolla ve hilelerle Rusya'nın yöneticileri ile alaka kurarak kuyumcu rütbesi elde eden Ermeni zengini İvan Lazareviç Lazarev (Ovanes Agazaroviç Lazaryan), *Rusya'daki bütün Ermenilerin himayedarı* olarak konuşarak, *Ermenilere devlet kurulması* fikrinin hayata geçirilmesi için *para harcamakta cimrilik göstermemiştir*.³¹ İvan Lazarev Rusya'daki Ermeni Başpiskoposu İosif Argutinski ile yakın münasebette bulunmuş, muhtelif vasıtalarla Rusya yöneticileri arasındaki yüksek nüfuza sahip şahısların, özellikle Kinyaz Q. A. Potyomkin'in, General A. V. Suvorov'un, Kansler A. A. Bezborodko'nun güvenini kazanmış ve bundan istifade ederek, *Rusya'nın yardımı ve himayesi*

(27) Armyano-russkiye otnoşeniya v pervoy treti XVIII veke, 1760-1800 qq., Yerevan, 1990, dok. N.10.

(28) İonnisyan, A. R., Rossiya i Armyanskoye osvoboditelnoye dvijeniye v 80-x q. XVIII veke., Yerevan, 1947, s.19.

(29) Mustafazade T.T., XVIII yüzyillik-XIX yüzyilliyin evvelerinde Osmanlı-Azərbaycan münasibetleri, Bakü, 2002, s.164.

(30) Armyano-russkiye otnoşeniya XVIII veke, 1760-1800 qq., t. IV, ç. II, Yerevan, 1990, d. №45.

(31) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.19-20.

altında Ermeni Devleti kurulması fikrini ileri sürmüştür.³²

Görüldüğü gibi, ortaya çıkan uluslararası şeraitten yararlanan Ermeniler Rusya ile savaşta mağlup olan Osmanlı topraklarını ele geçirerek uydurma *Büyük Ermenistan*'ı kurmaya can atmışlardır. Batı Azerbaycan toprakları, özellikle de İrevan'ın bu uydurma topraklara dahil olmadığını çok iyi bildikleri için burada ayrıca bir Ermeni Devleti kurulmasını da planlamışlardır.

I. Rusya-Türkiye Savaşından galip çıkan II. Katerina hükümetinin artık Güney Kafkasya meselesini gündeme getirmesi, 1779 yılında Rusya'nın bu topraklara hareket planının kabul edilmesi ve hazırlıklara başlanması, Q. A. Potyomkin ve A. V. Suvoro ile görüşmeler İ. Argutinski'de büyük ümitler doğurmuştur.

XVIII. asrın ikinci yarısında Rusya'da *Ermeni Devleti'ni Kurma Planları*nın hazırlandığı bir devirde diğer bir planı, yeni kurulacak *Ermeni Devleti'nin* nasıl olması gerektiği konusunda layihayı Hindistan Ermenisi Şaamir Şaamiryan hazırlamıştır. Bu plana göre, *kurulacak müstakil Ermeni Devleti'nin başında millî çar bulunmalı; devletin Petersburg'da daimi temsilciliği olmalı, Rusya ile ömürlük antlaşma imzalanmalı; Ermeni Devleti'nin güvenliğini temin etmek için 6 bin kişilik Rus garnizonu 20 yıl boyunca ülkede kalmalı idi.*³³

1783 yılında Georgiyevsk Antlaşması'nın imzalanmasını haber alan Ş. Şaamiryan derhal bu fırsattan yararlanarak II. İrakli'ye sonraki mektubu ile birlikte kıymetli hediyeler, altın taç, altın nişan ve diğer hâkimiyet alâmetleri göndermiştir. Brilliant taşlarla süslenmiş altın nişanın üzerinde Gürcü-Ermeni birliğinin amblemleri tasvir edilmiştir.³⁴ Görüldüğü gibi, Ermeni ideologu Kartli-Kaheti Çarlığının Rusya'nın himayesine kabul edilmesini dikkate alarak, Gürcü Çarı'nın aracılığından yararlanarak maksadını hayata geçirmenin daha gerçek varyantını ümit etmiştir. Genellikle, daha I. Petro devrinden başlaya-

rak tarihî Azerbaycan topraklarında devlet kurmak isteği ile yanıp tutuşan Ermeniler defalarca muhtelif vasıtalarla *ele geçirdikleri, Müslüman Türk hükümdarlarına ait ziynet eşyalarını*³⁵ hediye adı altında Rus, Gürcü hükümdarlarına rüşvet vererek, maksatlarına nail olmaya can atmışlardır.

Rusya yöneticilerinin Güney Kafkasya hücumunu çabuklaştırmak için her tür vasıtaya el atan Ermeni Keşişi Argutinski'nin G. A. Potyomkin'e 10 Eylül 1784 tarihli mektubunda³⁶ *Ararat abalisinin de uyandığını ve Kinyaz'ın yardımı ile mahvedilmiş Ermeni Çarlığını kurmayı* arzuladığını yazmıştır. Bundan başka, Ermeni mektubunda, *eğer İbrahim Han İmparatoriçenin himayesini kabul etse, Melikler özellikle Rusya himayesine kabul olunsunlar ve yalnız II. İrakli'den ayrı olarak müstakil olsunlar* şeklinde kaydetmiştir. Görüldüğü gibi, Argutinski artık Rus birliklerinin geleceğine şüphe ile yaklaşmıştır. Bunlara ilave olarak, Ermeni müellifi İoannisyan'ın itiraf ettiği gibi, Ermeni Keşişi İbrahim Halil Han'ın Rusya'ya müracaatını işitip Rusya yöneticilerinin Ermenileri unutarak Karabağ Hanı ile anlaşacaklarından korkmuştur. Bundan dolayı da o, artık bir yıl önceki gibi çok büyük topraklara sahip olan *Büyük Ermenistan Devleti* kurmak konusunda geniş planları ileri sürmemiş, yalnız *Ararat Çarlığı* olarak adlandırdığı Ermeni Devleti kurulması planını teklif etmiştir.³⁷

Ermenilerin Rusya'nın yardımı ile Azerbaycan topraklarında *Hıristiyan Devleti* kurmak maksadı ile başladığı siyaset XVIII. asrın 80. yıllarında Rusya Devleti'nin umde meselelerinden birine çevrilmiştir. Bu, ilk önce devrin uluslararası siyaseti ile alakalıdır. Rusya-Türkiye (1768-1774) savaşında zafer kazanarak, kendisi için elverişli Küçük Kaynarca Barış Antlaşmasını imzalayan Rusya İmparatorluğu artık Güney Kafkasya'da faal

(32) Armyano-russkiye otnoşeniya XVIII veke, ...d. №88.

(33) İstoriya armyanskogo naroda. /pod. Red. M.G.Nersisyan, s.173.

(34) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.152.

(35) Ayrıntılı bilgi için bkz: Sobraniye aktov..., ç.II, s.73.

(36) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.120.

(37) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.120.

siyaset yürütmeye başlamıştır. Ayrıca, 1774 yılı Küçük kaynarca barış Antlaşması ile Rusya Osmanlı Devletinde yaşayan Hıristiyanların haklarını *müdafaa etmek* hukukunu elde etmiştir.³⁸

1779 yılının sonlarında II. Katerina'nın sarayında Rus kuvvetlerinin Güney Kafkasya'ya yeni bir askerî harekâtının planı kabul edilmiştir. Bu görev General A. V. Suvorov'a havale edilmiştir. Çünkü bu plan onun teşebbüsü ve tahriki ile kabul edilmiştir. Ermeniler General A. V. Suvorov'un aracılığı ile II. Katerina'yı Güney Kafkasya'ya kuvvet göndermeye ve ilk önce Azerbaycan'ın bazı şehirlerini, özellikle de, İrevan topraklarını işgal etmeye sevk etmiştir. A. V. Suvorov hemen Güney Kafkasya hakkında ayrıntılı bilgi toplamaya başlamıştır. Bu maksatla o, 2 Ocak 1780 tarihinde Ermeni Başpiskoposu İosif Argutinski ve İvan Lazerev ile görüşmüştür. Görüşmede, tarihî Azerbaycan topraklarında Güney Kafkasya'da Ermeni Devleti kurma planı tartışılmıştır. Bundan başka, II. Katerina'nın emrinde Rus tacirlerini sıkıştıran ve yağmalayan Gilan Hanı Hidayet Han'ın, özellikle Derbent ve Bakü Hanlarının kaba hareketleri kaydolunur, Rus ticaretini düzenlemek ve onun gelecekte *güvenliğini* sağlamak için hanları dizginlemek ve cezalandırmak için askerî kontrol dairesi kurulması emredilmiştir.³⁹

1782 yılının sonlarında Rusya yöneticileri Güney Kafkasya hakkında ayrıntılı bilgi toplamak maksadı ile özel casuslardan istifade etmiştir. Tabidir ki, tarih boyunca muhtelif devletlerin yönetiminde özel casusluk işi ile ayrılan Ermeniler, bu işin de hayata geçirilmesinde büyük rol oynamışlardır. Ermeni müellifi A. R. İoannisyan bu konuda, *V. A. Suvorov gerekli bilgileri almak ve Karabağ Melikleri ile alaka kurmak maksadı ile özel casuslardan yararlanmıştı. Bu casuslardan biri de Hesterhan Ermenisi Melikov olmuştur.*⁴⁰ Bundan başka, Gence Ermeni ajanı Kukas Petrov, Kızlar'da Acı Karagos, Tiflis'te Anani Zaharyev ve diğerleri Rusya'nın menfaatine casusluk faaliyeti ile meşgul olmuşlardır. Lakin bu devirde

V. A. Suvorov'un meliklerle olan görüşmelerinde Azerbaycan Hanlıkları'nın işgalinden söz etmiyor, onların Karabağ Hanının hâkimiyetinden kurtarılmasından bahsedilmiyor, sadece cezadan bahsediliyordu. *V. A. Suvorov meliklerden yalnız Rus ordusunun erzâğını temin etmelerini rica ederek, bunun karşılığında melikleri ve onların tabilerini uygun şartlarda Rusya topraklarına yerleştirilmesini teklif etmiştir.*⁴¹ Bu planlar öyle bir zamanda hazırlanmıştır ki, aynı zamanda şark meselesi Rusya için özel bir önem kazanmıştır. 1782 yılı Rusya tarihinde Kırım'ın birleştirilmesi uğrunda kesin tedbirler yılı, keza Güney Kafkasya'da aynı tür kesin politikanın başlangıcı olarak şartlanmıştır. Artık uzun zamandır hazırlanmakta olan *Yunan layihası* bu dönemde Bezboronko'nun meşhur memorandumunda kesin şeklini almıştır.⁴²

21 Aralık 1782 tarihinde P. S. Potyomkin Ermeni Başpiskoposu İ. Argutinski'ye, *13 bentten ibaret yazılı soru*⁴³ vermiştir. Aynı soruda General, uzun zamandır devletleri olmayan Ermeniler hali hazırda azat olmak için gerekli olan manevî güçleri var mıdır? Ermenilerin ekseriyeti sanat ve ticaretle meşgul olduğu için şimdiki elverişli vaziyetlerini gelecekte üstün görmezler mi? Diye sormuştur. İlave olarak P. S. Potyomkin Güney Kafkasya'daki askerî ve siyasî durumu öğrenmek maksadı ile II. İrakli'nin Ermeniler ile ittifakının, Karabağ Hanlığı'nın II. İrakli ile münasebetlerinin durumu ile ilgilenmektedir. General ayrıca, Karabağ'da ne kadar Hıristiyan Melik'inin ve ne kadar ahalinin olduğunu, Tiflis'ten Ararat'a ve İrevan'a kadar, yahut Derbent ve Şamahı'dan Ararat'a ve Nahçıvan'a kadar yolların nasıl olduğunu da öğrenmek istemiştir. Sorunun 10. bendinde İ. Argutinski'ye şöyle yazmıştır; Şuşa Han'ının güçlendiği kale nerededir, onun etrafı nasıl

(38) Öztuna Y., Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi. c.11, Ankara,1967, s.86-87.

(39) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.26-27.

(40) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.28.

(41) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.30.

(42) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.38.

(43) Markova O. P., Rossiya, Zakavkazye i mejdunarodniye otnoşeniya v XYIII veke., Moskova, 1966, s.160.

dır, bu kaleye nasıl yaklaşılabilir, rica ederim bana bu meşhur ve alınmaz diye düşünülen kaleye giden yollar vs. hakkında ayrıntılı bilgi veriniz.⁴⁴

Rusya yöneticilerinin artık *Ermeni meselesine* dikkat getirmesi Ermeni misyonerlerini daha da canlandırmış ve Rusları ilgilendiren suallere kendi ilgilerine uygun bilgiler ulaştırmaya başlamışlardır. 28 Aralık'da bu soruya, *14 bentten ibaret ayrıntılı cevabı*⁴⁵ veren Ermeni Keşişi, Ermeniler Hıristiyan dinine inançlarını kaybetmemişler ve daima esaretten kurtulmak arzusunda olduklarını bildirmiştir. Bundan başka ve hususi maksat güden maceracı İ. Argutinski ezeli Azerbaycan topraklarını, şehirlerini Ermeni toprağı olarak takdim etmekten, Azerbaycan hanları hakkında yalan, iftira atmaktan, sahtekârca Azerbaycan'ın batı topraklarının II. İrakli'nin hakimiyeti altında olduğu gibi sahte bilgiler vermekten bile çekinmemiştir. O, İrevan ve Karabağ bölgesini ele geçirmek konusunda izahlar vermiştir. İ. Argutinski'nin cevabının 7. bendinde Tiflis ve Derbent vasıtası ile Karabağ'a giden iki yolu tasvir etmiş ve şöyle tarif etmiştir. Birinci, Şamahı'dan geçen yol kısa olsa da dağlık olup sıkıntı yaratabilir, ikinci yol Bakü'dan Şamahı ovası ve Kür sahili ile Tiflis'e kadar olan yol düzdür. Ordu, Derbent yolu ile gönderilirse iyi olur. Ermeni Keşiş cevabının 8. bendinde, önce Derbent'i alıp, onun hanını yakalamak lazımdır, aksi taktirde İran'a geçmek hatalı olacaktır. Zaman kaybedilirse dağlı halklar arkadan Rus birliklerine karşı harekete geçebilir. Derbent alınırken onun (Feteli Han) yemin ve vaatlerine inanmak gerekmez, çünkü o, hain ve güvenilmez adamdır. Onun memurları veyahut evlatları içinden esirler alıp, Rusya'ya göndermek lazımdır. Yerli Ermenilerden ise kılavuz olarak istifade edilebilir.

Daha sonra Ermeni Keşiş cevabının 9. bendinde Tiflis'ten İrevan'a Nahçıvan'a nasıl gidileceğini şöyle yazmıştır; Tiflis'ten İrevan'a ve Nahçıvan'a giden yolda dağlara rastlansa da, zorluk yoktur. Derbent ve Şamahı'dan

Ararat ve Nahçıvan'a uygun yol olmasa da, Şamahı ve Gence'den geçerek Gürcistan'a, oradan da Ararat'a giden yollarda ciddi zorlukla karşılaşmayacaktır. Ararat'tan Tiflis'e kadar 250 verst, Şamahı'dan Ararat'a kadar yine 250 verst, Derbent'ten Şamahı'ya kadar ise 100 versttir.

Ermeni entrikacısı cevabın 10. bendinde Şuşa'ya giden yolların, ormanların ve dağların geniş şekilde tasvirini vererek, şu neticeye gelmiştir ki, Şuşa mevkiinden dolayı alınmaz, ama uzun müddet muhasaraya dayanamaz.

Argutinski'nin cevaplarını şerh eden Ermeni tarihçisi itiraf ederek, 1782 yılında Argutinski ile P. S. Potyomkin arasındaki görüşmeler Karabağ ve İrevan hakkında olmuştur. Ümitlerinin gerçekleşeceğine inanan Argutinski her vesile ile Generalin dikkatini, *Türkiye ve Ermenistan'ına* yöneltmeye çalışmıştır. Çünkü, bu topraklarda yaşayan Ermeniler İran topraklarında yaşayan Ermenilerden çok fazladır.⁴⁶

Argutinski'nin P. S. Potyomkin ile yazışmasından anlaşılır ki, Rusya'nın Güney Kafkasya'ya askerî yürüyüş planı hazırlamıştır. Rusya Devleti'nin himayesine sığınarak Azerbaycan topraklarında kendileri için devlet kurmak isteyen Ermeniler Karabağ Hanlığına tabi olan beş Hıristiyan Melik'ini İbrahim Halil Han'a karşı çıkmaya tahrik etmiştir. 28 Ocak 1783 tarihinde Argutinski'nin P. Potyomkin'e yeni müracaatında⁴⁷ Karabağ Meliklerinin XVIII. asrın başlarından başlayan tarihi tasvir edilmiştir. Meliklerin İbrahim Halil Han'ı münasebetinden bahseden Ermeni Keşişinin yazdığına göre, Melik Şahnezer üç kağıtçı ve hileci bir adamdır. O, hana sadıktır. Ayrıca, Melik Mirzehan'a da itibar edilemez... Yalnız Melik Adem ve Melik Yusub'un oğluna itibar edilebilir. Ermeni Keşişin verdiği bilgilerden anlaşılır ki,

(44) İonnisyan, A. R., A.g.e., dok.N.3, s.204-207.

(45) İonnisyan, A. R., A.g.e., dok.N.3, s.206.

(46) İonnisyan, A. R., A.g.e., dok.N.3, s.210-211.

(47) İonnisyan, A. R., A.g.e., dok.N.3, s.43.

aynı devirde Ermeni tarihçileri tarafından az daha millî kahraman seviyesine getirilen, Ermenileştirilen meliklerin bazıları, özellikle Alman simasına benzeyen, bazıları da tamamen fitne, fesatlarına girmemiş ve İbrahim Halil Han'a sadık kalmıştır.

11 Şubat 1783 tarihinde Argutinski tarafından P. S. Potyomkin'e yeni bir mektup gönderilmiştir.⁴⁸ Mektupta Ermeni Keşişi P. S. Potyomkin'e şu teklifi yapmıştır. Hareket esnasında yerleri iyi bilen bir Ermeni kılavuz götürsün ve Generali inandırmaya çalışsın ki, Ermeni zengin İvan Lazerev'e layık olduğu rütbeyi versin, o da serveti ile sadece *Farsların hâkimiyetinde olan* Ermenileri, özellikle Beyazıt, Van, Erzurum vs. yerlerde olan Ermenileri kendi tarafına çeksın. Ermeni Keşişi hem de, o günlerde Taganrog komutanı olan Ermeni Albay Kasparov'u Kızlar komutanı tayin etmeyi teklif etmiş ve ilave olarak o, askerî yürüyüş zamanı bize büyük yarar sağlar demiştir.

1783 yılında Rusya Devlet adamları ile Argutinski arasında, *Osmanlı Devleti ile İran sınırlarının keşiştiği topraklarda Ermeni Devleti kurmak* için görüşmeler yapılmış ve *Ermeni-Rus antlaşması layihası* hazırlanmıştır. Bu layihaya göre, Azerbaycan'da müstakil Ermeni Devleti kurulmalı ve bu devletin topraklarında asker bulundurma hukuku Rusya'ya mahsus olmalıdır. Aynı layihaya göre, *Türklerden ve İranlılardan müdafaa* maksadı ile Güney Kafkasya'da Rus askerleri yerleştirilmeli, ayrıca, Rusya ve *Ermeni Çarlığı* arasında askerî ittifak kurulmalı, Ermeniler için Hazar Denizinde liman inşa edilmelidir. Bu devletin başkenti Valarşapat, yahut Ani şehri veyahut da Ararat vilayetinin uygun bir mıntıkası olabilecektir.

18 bendden ibaret bu layihanın 17. bendinde şöyle yazılmıştır; *Albanya ve Gürcistan eski zamanlardan beri Ermeniler ait olduğundan ... gerektiğinde Ermeniler Rusya'ya 6 bin asker vererek Albanya ve Gürcistan'ın da kurtarılması için gücü yettiği kadar yardım*

*edecektir.*⁴⁹ Görüldüğü gibi, yabancı toprağını sahiplenmeyi adet edinen Ermenilerin bu tür sahtekarlıklarının ifrat haddine ulaşması, özel siyasî maksat gütmekten ileri gelmektedir.

II. Katerina hükûmeti Güney Kafkasya'da işgalcilik planını gerçekleştirmek için muhtelif vasıtalarından ve şahıslardan istifade etmiştir. Belirtilen devre ait arşiv vesikalarında Azerbaycan'da ortaya çıkan hadiseler hakkında P. S. Potyomkin'e ulaştırılan bilgilerin içinde, kendisini Karabağ Ermenisi olarak adlandıran Nikita Yakovlev'in *jurnallerine* daha fazla tesadüf edilmektedir.⁵⁰ Bu şahıslardan biri de milliyetçe Fransız, ihtisasça hekim olan Rusya'nın casusu rolünü üstlenen Reyneks olmuştur. O, İrevan Hanı Hüseyin Ali Han'ın güvenini kazanarak İrevan Kalesi'nin planını yapmayı başarmıştır.⁵¹

Rusya tarafından desteklenen Karabağ'ın Hıristiyan Melikleri ile münasebet İbrahim Halil Han'dan gizli, tedbirli bir şekilde, esasen Argutinski vasıtası ile gerçekleştirilmiştir. Güney Kafkasya'nın az saydaki Ermenisi ile ve Karabağ'ın Hıristiyan Melikleri ile alaka kurabilen S. Potyomkin özellikle, Ermeni başkilisesi olan Üçkilise Katolikosu ile de alaka kurmak için tedbirler almıştır. General, Güney Kafkasya'ya hareket arefesinde bu merkezin de desteğini kazanmak istemiştir. O, 15 Şubat 1783 tarihinde, Üçkilise Katolikosu Kukas'a özel mektup⁵² göndererek, *Hıristiyanların yegâne destekçisi* olan II. Katerina'nın onu, *Heşterhan'dan Kafkasya Dağlarına kadar uzanan topraklarda bulunan Rus birliklerinin komutanı* tayin ettiğini ve Katolikosun herhangi bir ricasını yerine getirmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Aynı yılın Nisan ayında gönderdiği cevabi mektubunda⁵³ Üçkilise Katolikosu *din adamı olduğu için böyle işlerle uğraşmadığını* bahane ederek

(48) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.44.

(49) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.44-45, 47-48.

(50) Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987, s.754.

(51) Necefli, G. N., XVIII. asırda Azerbaycan erazisinde ermeni devleti yaratmak cehdleri, Bakü, 2010, s.43.

(52) Armyano-russskiye otnoşeniya XVIII veke, ...d. №132, s.215-217.

(53) Armyano-russskiye otnoşeniya XVIII veke, ...d. №134, s.221.

Generale gerekli bilgileri vermekten kaçınmış ve çok tedbirli bir şekilde umumi sözlerle Ruslara sadakat ve rağbetini bildirmekle yetinmiştir. Görüldüğü gibi, diğer Üçkilise Katolikosları gibi Kukas da Ermeni Gregoryan Kilisesinin Rus Provoslav Kilisesinin etkisine girmesinden çekinmiştir.

28 Mart 1783 tarihinde Petersburg'da Harici işler heyetinin sıradaki toplantısının protokolünde Rusya'nın Güney Kafkasya siyasetinin maksadı *Hazar Denizine sahiplenmek* ve *Gürcü ve Ermenilerle ittifak kurmak* şeklinde ifade edilmiştir.⁵⁴ Bu münasebetle heyet belgeler içinde bulunan G. A. Potyomkin'in Bezborodko'ya yazdığı mektupta Güney Kafkasya'da siyasi değişikliklerin hayata geçirilmesi hakkında bilgi verilmiştir. II. Katerina'ya takdim olunan haritada Türkiye toprakları değil, İran tarafının sınırlarının çizildiği kaydedilmiştir. Bundan dolayı da biz yalnız Bakü'ye kadar olan toprakları alacağız. Karabağ ve Karabağ'dan ibaret olan toprakları ise İrakli'nin çarlığı ile birlikte Türkiye Ermenistan'ı ile birleşecektir.⁵⁵ Görüldüğü gibi, Rusya, Osmanlı Devleti ve İran toprakları arasında tampon bir Hıristiyan Devleti kurmayı planlamıştır.

Bu planı gerçekleştirmek maksadı ile G. A. Potyomkin 6 Nisan 1783 tarihinde Kafkasya komutanı P. S. Potyomkin'e şöyle yazmıştır; Şuşa'lı İbrahim Han devrilmelidir. Çünkü, bundan sonra Karabağ'da Rusya'dan başka hiç kimseye bağlı olmayan Ermeni vilayeti oluşturulamayacaktır. Siz bu yeni vilayetin oluşturulması için bütün imkanlardan istifade edin. Bu vasıta ile diğer vilayetlerde olan Ermeniler buraya akacaktır. Anlaşılıyor ki, Rusya yöneticileri kurulacak *Karabağ Ermeni Vilayeti*'nde her tür şerait yaratmayı planlamakla esas maksatlarına, külliyetli miktarda Ermeni'nin Karabağ'a göçmesine çalışmışlardır ki, gerektiğinde kendi maksatları için onlardan istifade edebilsinler.

1783 yılının baharında Rusya ordusunun Güney Kafkasya'ya hareketi hakkında

haberler yayılmaya başlamıştır. Bu hareketin sadece Karabağ Hanlığına karşı yöneleceğini anlayan İbrahim Halil Han siyasi manevra yaparak, Hanlığa yaklaşan tehlikeyi def etmek istemiştir. Aynı yılın 6 Nisan'ında P. S. Potyomkin İbrahim Halil Han'dan *artık çoktan beri Rusya taht, tacının ve sonsuz güce sahip İmparatoriçenin sadık tebaası olmak arzusunda olduğunu* bildiren bir mektup almıştır.⁵⁶ İbrahim Halil Han mektubunda Kubalı Fetali Han'ın kendisine karşı ileri sürdüğü ithamları, ilk olarak II. İrakli ile birlikte Gence Hanlığını alması ile alakalı suçlamaları reddetmiş ve kendisi Feteli Han'a karşı bazı suçlamalar ileri sürmüştür. 14 Mayıs'ta ona cevap yazan⁵⁷ P. S. Potyomkin hanın II. Katerina'nın tebaası olmak arzusundan memnun kaldığını bildirmiş ve ona bu mevkide kalmasını tavsiye etmiştir.

Karabağ Hanının müracaatını öğrenen II. Katerina mektubu Herson'da bulunan G. A. Potyomkin'e göndererek, eğer İbrahim Halil Han'ın Rusya himayesine kabul edilmesi için hiçbir zorluk veya şüphe yoksa onunla da II. İrakli ile imzalanacak tabilik anlaşmasına benzer anlaşma imzalanabileceğini⁵⁸ bildirmiştir. II. Katerina İbrahim Halil Han ile alakalı meselenin hallini tamamen G. A. Potyomkin'e havale etmiştir.

G. A. Potyomkin'in 19 Mayıs 1783 tarihinde II. Katerina'ya gönderdiği yazılı raporunda verdiği bilgide, P. S. Potyomkin'e emir verdim ki, komşu hanları, hatta İbrahim Han'ı Feteli Han'a karşı ayaklandırırsın.⁵⁹ Bundan başka, G. A. Potyomkin'in yazılı raporunda, *Feteli Han'ın kendisini yakalamayı* tavsiye ediyor ve bu maksadın gerçekleşmesi için *diğer hanların onakarşı düşmanlığından istifade etmeyi ve onlara imkan vermek gerekir ki, Feteli Han'a darbe vursunlar* tavsiyesinde bulunmuştur.⁶⁰

(54) Mustafazade T., Guba xanlığı, s.137.

(55) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.68.

(56) Armyano-ruskiye otnoşeniya XVIII veke, ...d. №146.

(57) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.71-72.

(58) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.72.

(59) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.72-73.

(60) Armyano-ruskiye otnoşeniya XVIII veke, ...d. №148.

Rapordan anlaşıldığı gibi, Güney Kafkasya ile alakalı işgalci maksatlarını hayata geçiren Rusya'nın yöneticileri bu dönemde *parçala ve yönet* siyasetine yönelerek aynı devirde Azerbaycan'ın Aras'ın kuzeyinde bulunan iki güçlü hanlığı, Karabağ ve Kuba Hanlıkları arasındaki mücadeleden yararlanmak, onları birbirine karşı vuruşturarak zayıflatmak istemiştir. Onlar, Azerbaycan'ın kuzey sınırında bulunan alınmaz kalesi Derbent'in, özellikle de Kuba Hanlığının alınması yolu ile Azerbaycan'ın diğer topraklarının işgalini kolaylaştırmak ve Rus kuvvetlerinin güneye doğru yeni işgalini sağlamak, Karabağ'a ve İrevan'a hücumu için itibarlı destek elde etme maksadını gütmüşlerdir.

Hadiselerin daha sonraki gidişi göstermektedir ki, İbrahim Halil Han'ın Rusya'ya himaye ricasından sonra G. A. Potyomkin onu devirmek niyetinden vaz geçmemiştir. Yalnız bu niyetin gerçekleşmesini bir müddet ertelemiştir. Hâlbuki İbrahim Halil Han'ın bu uzak görüşlü, diplomatik adımı G. A. Potyomkin'in dikkatinden kaçmamıştır. Belirttiğimiz 19 Mayıs tarihli bilgiden Kinyaz itiraf ederek şöyle yazmıştır; Şuşalı İbrahim Han'ın itaat etmesi ve Rusya tabiliğine kabul olunmak hakkındaki ricası hanlığın yıkılmasını engellemiştir. Hanın devrilmesi ile alakalı evvelki talimat hayata geçirilmeden onun sadece vergi ödemesi teklifine imparatoriçe saygı ile yaklaşmıştır.⁶¹ Fakat Kinyaz G. A. Potyomkin, İbrahim Halil Han'ı devirmek konusunda 6 Nisan'da verdiği emir değişse de, hanın müracaatına uygun olmayan bir cevap vererek, hem Karabağ Hanından Kuba Hanına karşı istifade etmek fırsatı vermemiş, hem de yine gizli olarak Ermenileri *azizlemek* siyasetini devam ettirmiştir.

19 Mayıs 1783 tarihinde G. A. Potyomkin II. Katerina'ya; *elverişli şartlar oluştuğu zaman İbrahim Hanı tabi kılarak onun vilayetini millî hakimiyete almak lazımdır. Bununla da Asya'da sizin vaadinize uygun olarak ve benim vasıtamla Ermenilere verilecek Hıristiyan Devleti kurulacaktır*⁶² şeklinde yazmıştır.

Belirttiğimiz gibi, İbrahim Halil Han'ın Rusya himayesine girmeyi beyan etmesi ile G. A. Potyomkin Güney Kafkasya'da Ermeni Devleti kurmak planından vaz geçmemiştir. Aksine, Ermeni müellifinin itiraf ettiği gibi, *Rusya Harici İşler heyetinin müdafaa ettiği bu plan Rusya'nın siyasi ilgisinden ileri gelen Güney Kafkasya'da İran ve Türkiye'ye karşı itibarlı müttefik rolünü, istenildiği zaman Türkiye tarafına geçebilen Azerbaycan Hanlıklarının mevcutluğunda değil, Rusya ile kuvvetli alakası olan Gürcü ve Ermeni Devletlerinin kurulmasında görmüştür.*⁶³

Mayıs 1783'de Kinyaz G. A. Potyomkin General P. S. Potyomkin'e şöyle bir emir vermiştir; *Rusya'nın Ermenistan ve Karabağ'daki tedbirleri ile alakalı Ermenileri özellikle tutmak lazımdır ve Rusya'nın yüksek himayesi altında Ermeni ve Karabağ topraklarından ibaret güçlü Hıristiyan Devleti kurmak için Ermenileri azizlemek lazımdır.*⁶⁴

Özellikle, 6 Nisan 1783 tarihinde Kinyaz G. A. Potyomkin General P. S. Potyomkin'e emrindeki kuvvetlerle Derbent'i zaptetmesi emrini vermiştir. 19 Mayıs'da generale yeni emir gönderen Kinyaz aynı emri tekrar etmiş ve Feteli Han'ı yakalamasını da tavsiye etmiştir. Bu maksatla diğer hanların ona karşı gazabından istifade etmek, onlara fırsat vermemek lazımdır ki, Feteli Han'a darbe vursunlar.⁶⁵

Ermeni tarihçisi de itiraf eder ki, Kinyaz G. A. Potyomkin on beş gün önceki, *acil İbrahim hanı devirmek* fikrini tehir ederek, açıkça II. Katerina'ya, Kubalı Feteli Hanın devrilmesi ve ele geçirilmesi gündemimizde diye yazmıştır. Bu maksatla Karabağ Hanlığını almak hususundaki emri erteleyerek, komşu hanlardan özellikle de İbrahim Halil Han'dan Kubalı Feteli Han'a karşı mücadelede istifade etmek niyetindedir. Bu yolla,

(61) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.73.

(62) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.73.

(63) Armyano-russkiye otnoşeniya XVIII veke, ...d. №148.

(64) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.74-75.

(65) Butkov, P.G., Materiali dlya novoy istorii Kavkaza 1722 po 1803 q. t. III. Sankt-Petersburg, 1869, s. 170.

İbrahim Halil Han'ın müracaatını reddetmeden, ona muammalı vaatler vererek daha fazla yutmak gerçekleşecek ve Rus birliklerinin Derbent'i zaptetmesi kolaylaşacaktır. Sonra da, engelsiz olarak Karabağ Hanlığını, özellikle de Şuşa kalesini ele geçirip, münasip bir zamanda Ermeni hakiminin liderlik ettiği Ermeni Devletine çevirmek mümkün olacaktır.⁶⁶

Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için II. Katerina hükûmetinin istifade ettiği vasıtalarından biri de, hanları korkutarak onları gönüllü olarak ele geçirmek olmuştur. Aynı yılın 12 Nisan'ında P. S. Potyomkin Tiflis'te bulunan Y. Reynegs'e Azerbaycan Hanlarına ulaştırmak için Farsça yazılmış bir mektup göndermiştir.⁶⁷ Y. Reynegs bu mektubu Azerbaycan Hanları arasında yaymalı ve ilk olarak İrevan, Tebriz, Hoy Hanlarına kendi aralarındaki mücadeleyi bıraktırıp, sakinleştirmeli ve bu yolla onları Rusya himayesine girmeye hazırlamalıdır. Mektubu şerh eden Ermeni müellifi açıkça; bu mektup Azerbaycan Hanlarında vehime oluşturup, onları himaye için Rusya'ya müracaat etmeye zorlamak maksadını gütmekten başka, hanları Osmanlı Devleti ile yakınlaşmaktan çekindirme maksadını gütmüştür.⁶⁸

Artık, Rusya Devletine Azerbaycan Hanlarının ekseriyetinin Türkiye ile yakınlaşmak niyeti belli olmuştur. Bunu sıradaki arşiv vesikasında görmek mümkündür; 1783 Mayıs'ında General P. S. Potyomkin Knyaz G. A. Potyomkin'e raporunda; *Eğer Feteli Han Türkleri himayesine alırsa, Türklerle alaka kurmasın diye onun üzerine Lezgi ve Dağlıları bareketlendirmek zor değildir... ben İbrahim Han'a Süleyman Paşa'dan mektup geldiğini gizledim... Ermeni Başpiskoposuna mektup verdim ki, eğer Türkler tarafından yakalanırsa benim adımı bu meseleye karıştırmasın.*⁶⁹ Görüldüğü gibi, Rusya yöneticileri maksatlarını hayata geçirmek için Azerbaycan'ın nüfuzlu hanlıklarını birbiri ile vuruşturmaya ve onların Osmanlı Devleti ile yakınlaşmaması için istenilen tedbirleri almaya hazırdır.

Bu kısa tecrübe sonucu, Rusya hükûmeti Y. Reynegs'in Güney Kafkasya'daki faaliyetini Rusya için tehlikeli görmüştür. Çünkü ajan Y. Reynegs Rus birliklerinin Güney Kafkasya'ya hareketi ile alakalı Karabağ'ın Hıristiyan Melikleri ile yazışmasında ihtiyatsızlığa yol vermiş, neticede, *Reynegs'in Rus kuvvetlerinin yürüyüşü sonucunda İbrahim Halil Han'ın hâkimiyetten indirilmesi ve Ermeni Çarlığı'nın kurulması konusunda bilgi veren, Melik Abov'a göndermiş olduğu mektubu Karabağ Hanının eline geçmiştir.*⁷⁰ İbrahim Halil Han bu zamanda yüksek diplomatik maharet göstererek meliklerin ihanet eden durumunu ispatlayarak onların mukavemetini kırabilmiştir.

Bundan dolayı da Rusya hükûmeti temsilcileri tarafından Y. Reynegs kandırılarak Kafkasya hattına çağrılmış ve Rusya'ya geri gönderilmiştir. Onun görevini devam ettirmek için daha Nisan ayında Gürcistan'da Rus birliklerinin komiseri tayin edilen Stepan Daniloviç Burnaşov Tiflis'e gönderilmiştir.⁷¹

21 Mayıs 1783 tarihli emir ile General P. S. Potyomkin hedefteki hareket ile alakalı S. Burnaşov'a Rus birliklerinin hareket edecekleri bölgelerin servetleri, yolları, ordunun erzak teminatı, Azerbaycan Hanlıklarındaki durumun kesin öğrenilmesi vs. konularında bilgi toplaması ile alakalı bazı emirler vermiştir.⁷² Haziran'ın başlarında P. S. Potyomkin İbrahim Halil Han'dan o zaman İran'daki olaylardan bahseden yeni mektup almıştır. Mektupta hanın Rusya tabiliğinden bahsedilmediği için General ona cevap vermekte acele etmemiş ve Knyaz G. A. Potyomkin'in emri ile P. S. Potyomkin sadece İbrahim Halil Han ile görüşmeleri uzatarak zaman kazanmak istemiştir.⁷³

(66) Mustafazade T., Guba xanlığı, s.141.

(67) İonnisyan, A. R., A.g.e..., s.74-75.

(68) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.70.

(69) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.70.

(70) Necefli G., A.g.e., s.46-47.

(71) Markova O.P., A.g.e., s.185; Ezov G.A., A.g.e., s.LXXXVII-LXXXVIII.

(72) İonnisyan, A. R., A.g.e., s. 75-76.

(73) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.77-78.

Rusların Karabağ Hanlığını zapt etmek fikrinden vazgeçemediklerini ve sadece vakit kazanmak istediklerini anlayan İbrahim Halil Han yakın adamlarından bin kişi kadar toplayıp yeniden Şuşa kalesini kuvvetlendirmeye başlamıştır. O, kendisinin şahsi muhafazası için damadı Avar hakimi Ömer Han'dan 30 kişi almıştır.⁷⁴ İbrahim Halil Han'ın Şuşa'yı acilen kuvvetlendirmesi ve *tanınmış Ermenileri* sıkıştırması hususunda P. G. Butkov'un bilgisi de⁷⁵ bu belgeyi bir kez daha tasdik etmektedir.

İbrahim Halil Han'ın Şuşa'yı kuvvetlendirdiği haberi hemen muhtelif yollarla General P. S. Potyomkin'e ulaştırılmıştır. General II. İrakli'ye yazdığı 28 Haziran tarihli mektubunda⁷⁶ İbrahim Han'ın niyetleri konusunda kendisine güvenilir bilgi vermesini rica etmekten başka, II. İrakli'ye, Karabağ Hanından askerî hazırlıklara son vermesini talep etmesini istemiştir.

Bütün bunlara bakmayarak, Güney Kafkasya'ya hareket hazırlığını devam ettiren General P. S. Potyomkin 3 Haziran'da Üçkilise Katolikosu Kukas ile yeniden münasebet kurarak askeri Markov vasıtası ile mektup göndermiştir. Katolikos Kukas'ın 28 Haziran 1783 tarihli cevabından⁷⁷ anlaşılır ki, o yine faal hareketlerden çekinmiş, Rus Generaline umumi sözlerle rağbetini ifade etmiş, Ermenileri Rusların hareketine yardım etmeye çağırmaktan kesin olarak kaçınmış ve Ermenilerin muhtelif hâkimiyetler altında olması sebebi ile bunun tehlikeli olduğunu kaydetmiştir. Katolikos Kukas önceki gibi yine de, Üçkilise'nin Provaslav Kilisesinin tesirine girmesinden çekindiği için *Ermeni meselesine* yardımdan kaçındığı görülmektedir.

1783 yılının Haziran ayında Rus birliklerinin erzak temini meselesini halletmek için P. S. Potyomkin tarafından Karabağ'a gönderilen G. Karahanov Alban Katolikosu Ovanes ve Hıristiyan Meliklerinden bazıları ile gizli münasebet kurmuştur. Onlar Rus birlikleri geldiği taktir de, ona parasız erzak

temin edeceklerine söz verseler de mektubun sonunda bazı erzakların değerini de yazmayı unutmamışlardır. Kaydedildiği zaman Melik Âdem ölmüş ve onun definine İbrahim Halil Han'ın oğlu 200 kişilik maiyeti ile katılmıştır. Bu hadiseyi abartan Ermeni tarihçileri Hıristiyan Melik'inin ne kadar büyük nüfuza sahip olduğunu vurgulamışlardır. İbrahim Halil Han'dan çekinen Alban Katolikosu Ovanes, onun kardeşleri ve meliklerden Abov, Behtam ve Âdem'in oğlu, yeni Çilebört Melik'i Meclum P. S. Potyomkin'e gönderdikleri mektubu gizlice Kahakateh adlı yerde imzalamışlardır.⁷⁸ Ermeniler tarafından ona karşı tahrik olunan Hıristiyan meliklerin ayrılıkçılığından haberdar olan İbrahim Halil Han daha uyanık hareket ederek bu tedbirlerin önüne geçmek maksadı ile Melik Âdem'in defin merasimine bu kadar adam göndermiştir. Sonraki hadiselerin tahlili bizi bu neticeye götürmektedir. Şöyle ki, daha sonra 1790 yılında İ. Argutinski II. Katerina'ya maruzatında Ermeni hasletine uygun olarak, kasten aynı mektubun Kanzasar'da, *bütün din adamlarının, feodallerin ve Ermeni halkı adına oybirliği ile ve tantanalı bir şekilde Rusya'ya sadakatin tezahürü olarak imzalandığını*⁷⁹ iddia etmiştir. Böylece, her bir vesika dikkatle araştırılınca, tekrar Ermeni sahtekarlığı ile karşılaşılmaktadır.

24 Haziran 1783 tarihinde imzalanan Georgiyevsk antlaşmasına göre, Kartli-Kaheti Çarlığı Rusya Devleti'nin tabiliğini kabul etmiştir. Antlaşmanın imzalanmasına katılan Argutinski Ağustos'un sonuna kadar generalin yanında kalarak ülkesinin meselesini P. S. Potyomkin'in gündeminden düşme meselesine çalışmıştır.⁸⁰ Antlaşma Azerbaycan Hanlıklarının siyasî durumunu daha da zorlaştırmıştır. Georgiyevsk Antlaşmasından sonra Gürcistan'ın Rusya'nın himayesine geçmesi ile arkalanan II. İrakli Ermenilerin

(74) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.78.

(75) İonnisyan, A. R., A.g.e., s. 79.

(76) Butkov, G.P., A.g.e., c. III, s. 178.

(77) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.79.

(78) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.84-85.

(79) Sobranie aktov, otnosyaşsıysya..., ç.II,s.59.

(80) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.86-87.

Azerbaycan topraklarında, özellikle de Karabağ'da Devlet kurmalarına desteği artırmıştır. Gence olaylarını bahane eden II. İrakli, Rus kuvvetleri ile birlikte Karabağ Hanlığına karşı hücumu hazırlanmıştır. O, *Azerbaycan Hanlarını ele geçirmeye çalışarak, onları kendisine bağlamak istemiş, tabii olmadıkları takdirde üzerlerine asker göndermekle korkutmuştur.*⁸¹

Bu münasebetle İ. Argutinski Kinyaz G.A. Potyomkin'e, eğer Rus ordusu Gence'ye ilerleyebilirse Ermeni Melikleri onlara katılacak ve onlar birlikte sadece Karabağ topraklarını, hatta Şuşa şehrini de alabileceklerdir⁸² şeklinde yazmıştır.

1783 yılının Temmuz sonlarında G. Karahanov tarafından P. S. Potyomkin'e gönderilen *haberlerden* anlaşılmaktadır ki, Karabağ Hanı Hanlığın ahalisini, akrabalarını, kardeşini, kaynatası Melik Şahnezer'i yanına çağırıp, beklenen tehlikeden korumak için Şuşa kalesini güçlendirmek istemiştir. Yakın akrabaları Şuşa kalesi onsuz da kuvvetlidir diyerek bu teklife karşı çıksa da, Melik Şahnezer aksine, onların düşünemediğini belirterek kaleyi kuvvetlendirmenin vacip olduğunu hana bildirmiştir. Melik Şahnezer'in oğlu Cümşüd İbrahim Halil Han'a Melik Abov'un Rusya'ya generalin yanına sık sık kendi adamlarını gönderdiği hususunda bilgi vermiştir. Bunu öğrenen han sinirle, sadece Abov değil, onunla birlikte olan diğerlerinin de Rusya'ya gönderilmesi benim bilgim dahilindedir⁸³ demiştir. Ermenilerin tahrik ettiği Karabağ'ın Hıristiyan Meliklerinin bazılarının Rusya ile alakasından ve Rus birlikleri tarafından beklenen tehlikeden Melik Şahnezer de haberdar olduğundan hanı kaleyi kuvvetlendirmeye mecbur etmişlerdir. Bu zor şartlarda, İbrahim Halil Han hem içerdeki ayrılıkçı kuvvetlerle mücadele edebilmiş, hem de aynı kuvvetlerin arkasında duran Rusya devleti ile münasebetlerini düzenlemeyi başarmıştır.

Diplomatik münasebetlerde çok ihtiyatlı olan Rusya hükûmeti Kartli-Kaheti Çarlığı ile himaye konusunda antlaşma imza-

ladıktan sonra Müslüman halklarına gönderdiği *elçiler*⁸⁴ ve *hediyeler* ile birlikte, Azerbaycan Hanları Gürcistan ile münasebetlerini düzenlesinler diye haber göndermiştir. Bu tür korkutucu ve *heveslendirici* haberlerden başka, Rusya Georgiyevsk anlaşmasına göre Gürcistan topraklarına askerî birlikler yerleştirmiştir.

Bu tür tedbirleri Ermeni baş bilenlerinin daha da faalleşmesine yol açmıştır. Mesela, 1783 Temmuz-Ağustos aylarında Ermeni Keşişi İ. Argutinski Alban Katolikosu İohanna, Hemse Meliklerinden Meclum Bey'e, Abov ve Bahtam'a yazılan mektubunda, çok sayıda Rus askeri Karabağ Hanlığına geldiği takdirde verdikleri söze sadık kalarak bu birliklere her tür yardımı yapsınlar⁸⁵ şeklinde yazmıştır.

Bütün bunlarla yetinmeyen Ermeni Keşişi İ. Argutinski P. S. Potyomkin'in emrini yerine getirerek, 11 Ağustos 1783 tarihinde hem Verende Melik'i Şahnezer'e,⁸⁶ hem de Alban Katolikos'u Ovanes'e⁸⁷ mektup yazarak, onları Rusya himayesine girmeye çağırmıştır. Ermeni *taribçisi* A. İoannisyan İbrahim Halil Han'ın kaynatası, Ermeni tahriklerine uymayan Verende Melik'i Şahnezer'i *alçak ve İbrahim hanın çırağı*⁸⁸ olarak adlandırdığı halde, diğer bir belgede, İ. Argutinski'nin Verende Melik'i Şahnezer'e gönderdiği mektupta ona özel hürmetle yaklaşmıştır. Ermeni Keşişi Verende Melik'ini heveslendirmeye çalışarak ona, II. İrakli gibi Rusya himayesini gönüllü kabul eden Hıristiyanların ve Müslümanların güvenliği sağlanacak ve mükafatlandırılacaklardır diye yazmıştır. O, Verende Melik'ine, Karabağ Hanını selahiyetli temsilcisini veya yakın bir adamını P. S. Potyomkin'in yanına göndermeye mecbur etmesini bildirmiştir.

(81) İbrahim Yüksel., Çarlık Rusiyasının Azerbaycanı İstilas ve Osmanlı Devletinin Tutumu, Kafkas Araştırmaları, s.28.

(82) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.165.

(83) Armyano-russkiye otnoşeniya XVIII veke, ...d. №159, s.251-253.

(84) Kafkas Araştırmaları, sened, №10, s.92-93; Necefli G. A.g.e., s.54.

(85) Armyano-russkiye otnoşeniya XVIII veke, ...d. №159, s.254-255.

(86) Armyano-russkiye otnoşeniya XVIII veke, ...d. №161, s.255-257;

İonnisyan, A. R., A.g.e., dok.N.32, s.247-249.

(87) Armyano-russkiye otnoşeniya XVIII veke, ...d. №162, s.257-258.

(88) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.88.

Şahnezer'in kendisine de oğlu Cümşüd'ü Rusya himayesine sığınmak hususundaki rica mektubu ile birlikte Kınıyaz'ın yanına göndermeye heveslendirmiştir. Bunun dışında, İ. Argutinski Şahnezer'den mektupların Rusça'ya tercüme edilerek gönderilmesini rica etmiştir. Çünkü, İbrahim Halil Han mektupları Tatar dilinde gönderdiği için, tercüme bulmak zor olmaktadır.⁸⁹

Ermeni Keşişi hanın ve meliklerin ayrı ayrı Rusya Devleti'ne müracaat etmesine can atmakla, melikleri bağımsız bir kurum olarak takdim etmiş ve bu yolla istediği maksada daha çabuk ulaşacağını düşünmüştür.

Rusya Devleti'nin himayesine yaslanan Ermeni baş bilenleri G. A. Potyomkin'in Ocak ayında Ermeniler adına Rusya Devleti'ne *resmî himaye ricasının gönderilmesi* emrini yerine getirmek için çok çalışmışlardır. Böyle bir ricanın gönderilmesi, bu meseleye kanunî don giydirilmesi demektir. Bu konuda A. İönnisyan, *yeni oluşan şeraitden istifade ederek Rus birliklerinin gelişi esnasında Verende Melik'i Şahnezer vasıtası ile Hıristiyan Melikler açık himaye ricası ile müracaat ederlerse P. S. Potyomkin'in onlarla alakası resmî karakter alır ve İbrahim Han onları takip ettiremezdi*⁹⁰ diye yazmıştır.

Bundan başka, Ermeni entrikacı İ. Argutinski Üçkilise Katolikosu Kukas'a da Rus-Ermeni antlaşması imzalamayı teklif etmiş, Kukas ise, *Potyomkinlerin hiçbiri ona resmî mektup göndermemiş, hem de o bütün halkın haberi olmadan böyle bir antlaşmaya imza atılamaz demiştir*.⁹¹ Yani Ermeni Katolikosu ifade ediyor ki, Ermeni halkının bundan haberi yoktur. Burada bir kez daha anlaşılmalıdır ki, XVIII. asrın ikinci yarısında Ermeni tarihçileri tarafından uydurulan *millî azadlık hareketi* aslında bir avuç Ermeni zenginlerinin ve keşişin ayrılıkçı hareketinden başka bir şey değildir.

1783 sonbaharında P. S. Potyomkin Güney Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan topraklarına askerî hareketle alakalı iki plan

hazırlanmıştır. Her iki plana göre Rus birlikleri harekete iki istikametten, Derbent ve Hazar Denizi kıyıları ile Enzeli'ye kadar, diğeri de Kafkasya Dağları vasıtası ile Gürcistan'a, oradan da Karabağ'a ve Karadağ'a, aynı zamanda İrevan'ın zaptedilmesi ile neticelenmeli idi.⁹² Ermeni müellifi bu planı şöyle serh etmiştir; General Kasım layıhasında Kınıyaz G. A. Potyomkin'den Türkiye ile savaş olduğu takdirde bu yollardan hangisine öncelik verileceğini netleştirmiştir; Eğer Türkiye ile savaş başlarsa, başlıca kuvvetler sağ tarafa, Gürcistan'dan geçecek kuvvetler çağrılarak asıl dikkat Kara Deniz kıyılarına yönelecektir. Aksi halde, yeni Türkiye ile savaş gerçekleşmezse o zaman diğeri istikamete, İrevan'ın alınmasına ve *Ermenistan'ın kurtarılmasına* yönelecektir.⁹³ Lakin, biraz eski plan değiştirilmiştir. Uluslararası vaziyetle alakalı P. S. Potyomkin'in askerî planında *sağ tarafa* önem verilmiştir. Eğer, P. S. Potyomkin'in 6 Nisan ve 19 Mayıs emrinde Derbent tarafından gelen ordunun Karabağ'ı ele geçirmesi gerçekleşirse, yılın ikinci yarısında *1 Temmuz layıhasında değişiklik yapılmış ve asıl rol Gürcistan tarafından hücum edecek orduya verilmiştir. Onlar Karabağ'ı, Karadağ'ı özellikle de İrevan'ı ele geçirmelidir. Derbent istikametinden gelen askerler ise Enzeli'ye kadar Hazar kıyısı vilayetlerin işgali ile sınırlanmalı idi*.⁹⁴ Rusya yöneticilerinde ve askerî kumandanlığında askerî faaliyetlerin başarı ile neticeleneceğine inanılmaktadır. Bundan dolayı, işgal edilecek topraklarda yeni idare sisteminin oluşturulması hakkında planlar hazırlanmıştır. Aynı yılın Kasım ayında General P. S. Potyomkin Kınıyaz G. A. Potyomkin'den, *Karabağ ve Karadağ'dan ibaret yeni devlete hangi idarecilik şekli verilecek. İrevan vilayetini bu yeni devlete katmak gerekir mi?* Gibi sorulara cevap verilmesini istemiştir.⁹⁵ Görüldüğü gibi, Rus Generali Kınıyaz G. A. Potyomkin'den Karabağ

(89) Armyano-russkiye otnoşeniya XVIII veke, ...d. №161, s.256-257.

(90) İönnisyan, A. R., A.g.e., s.88.

(91) İönnisyan, A. R., A.g.e., s.90.

(92) İönnisyan, A. R., A.g.e., s.91.

(93) İönnisyan, A. R., A.g.e., s.91-92.

(94) İönnisyan, A. R., A.g.e., s.91-92.

(95) Butkov G.P., A.g.e., c. III, s. 178.

ve Karadağ Hanlıklarının toprakları Ermeni Devleti'nin kurulmasını mecburiyet sayarak, orada nasıl hükûmet kuracaklarını ve İrevan Hanlığını da bu devletin topraklarına katıp katmamak konusunda talimat istemiştir.

Aynı zamanda İbrahim Halil Han görülmemiş bir heyecan içerisindedir. Durumun gergin ve ağır olmasını Ermeni müellifi de itiraf etmektedir; *o, düşünür ki, Demokles'in kılıcı gibi dehşetli tehlike hala onun üzerindedir. Onun müracaatına bakmayarak, müttefiki II. İrakli onunla fikirleşmeden Rusya ile himayecilik hakkında resmi antlaşma imzalamıştır. Saf olmayan han bunun arkasında neyin durduğunu anlamamış değildir.*⁹⁶ P. Butkov'da şöyle bir malumat var; *1783 Kasım. Şuşa Han'ı acilen Şuşa'yı kuvvetlendirir, tanınmış Ermenileri sıkıştırır ve talan eder.*⁹⁷

Bunlardan başka, P. S. Potyomkin istiyordu ki, II. İrakli İbrahim Halil Han'a fikir versin ki, o kendi ayanlarını generalin yanına göndersin.⁹⁸ II. İrakli vasıtası ile Karabağ Han'ına etki etmek isteyen Rus kumandanlığı bu yolla hanı askerî hazırlık görmekten vaz geçirmeye çalışmıştır. Nihayet, *onun yanına resmî temsilci göndermek konusunda P. S. Potyomkin'in taleplerine cevap olarak, 6 Şubat 1784 tarihinde Tiflis'e gelen İbrahim Han'ın elçisi Mirze Veli kendisi ile Han'ın II. Katerina'nın adına yazdığı mektubu getirmiştir.*⁹⁹ S. Burnaşov ile birlikte Mazdok hattına, Generalin yanına gönderilen Mirze Veli, aynı zamanda hanın Y. Reynegs'ten şikâyetini şifahi şekilde generale ulaştırmıştır. Aynı mektubunda¹⁰⁰ İbrahim Han Rusya himayesine geçmek arzusunu bildirmekten başka, *eğer han Rusya tabiliğini kabul ederse, onun iç işlerine ve mülklerinin idareciliğine hiç kimsenin karşımayacağına, düşmanlarına karşı mücadele de ona yardım edileceğine dair teminat verilecek mi?* Sorusuna cevap istemiştir.

İbrahim Halil Han'ın mektubunu şerh eden A. İoannisyan; İbrahim Han'ın ne düşündüğü tamamı ile açık idi, o, hâlâ eskisi gibi Meliklerin onun hâkimiyeti altında ol-

ması için resmi teminat istiyordu¹⁰¹ diye yazmaktadır. Lakin İbrahim Halil Han'ın sorusundan anlaşılmalıdır ki, aynı devirde han artık ona karşı hazırlanan haçlı yürüyüşünden haberdar olmuş, bu yürüyüşü def etmek için tedbirli davranmıştır.

İbrahim Halil Han'ın bu yeni müracaatı ile aynı zamanda P. S. Potyomkin hanın Melik Abov'u Rusya ile münasebetlerinden şüphelendiği için tutuklattığı haberini almıştır. Yalnız kısa bir süre sonra 26 Mart'ta S. Burnaşov II. İrakli'den, Han'ın Melik Abov'u azat ettiğini öğrenmiştir.¹⁰² İbrahim Halil Han Rusya ile münasebetleri gerginleştirmek istemediği için hain emellerinden vaz geçmeyen Hemse Meliklerinden biri olan Abov'u azat etmiştir.

Bu dönemde Rusya'dan dönerken Tiflis'te geçici olarak konakladığında Mirze Veli açıkça, *hana iftira atan melikler yüzünden o general tarafından soğuk karşılandığını bildirmiştir.* Sefirin bu şekilde konuşmasından ihtiyatlan, *II. İrakli P. S. Potyomkin'e, Mirze Veli'nin mümkün olduğu kadar Gürcistan'da çok tutmak ve akıllandırmak fikrinde olduğunu bildirmiştir.*¹⁰³ Buradaki *akıllandırmak* sözü ile II. İrakli Karabağ Han'ına onun kendi elçisi vasıtası ile Rusya'ya tabi olması hususunda tesir göstermek fikrini düşünmüştür.

Mirze Veli'nin elçiliğinin uğursuzluğundan sonra İbrahim Halil Han'ın Rusya'ya karşı daha ihtiyatlı davrandığını görmek mümkündür. Bu sebeptendir ki, *Han, Rusya alyebine ittifak kurmak için diğer Hanlıklarla anlaşmak ve batta eski rakibi Kubalı Feteli Han ile barışmak niyetinde olmuştur.*¹⁰⁴ Bir müddet sonra İbrahim Halil Han'ın daha cesur bir adım attığı görülmüştür: Şöyle ki, 1784 Mayıs ayı başlarında İbrahim Halil Han'ın güvenilir

(96) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.93.

(97) Butkov G.P., A.g.e., c. III, s. 184.

(98) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.94.

(99) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.98.

(100) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.98.

(101) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.98.

(102) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.98-99.

(103) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.99.

(104) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.100.

adamlarından biri olan, Hacı İsmail Tiflis'e gelerek hanın adına II. İrakli'nin önüne şöyle bir mesele koymuştur; *Eğer Han Rusya'nın tabiliğini kabul etse onun topraklarının her hangi bir kısmının alınıp başka birisine verilmeyeceğine o, güvence verebilir mi?* II. İrakli derhal bu mesele ile alakalı S. Burnaşov'dan izahat istemiş, o da; İmparatoriçe'nin himayesini arzulayan böyle küçük hâkim, müstesna talepler ileri süremez, yalnız imparatoriçenin cömertliğine ümit bağlayabilir.¹⁰⁵ İbrahim Halil Han'ın II. İrakli vasıtası ile P. S. Potyomkin önüne Karabağ Hanlığının himayesi altına alınması, lakin hanlığın iç işlerine karışılmaması talebini koymasını devrin diğer bir kaynağı, G. P. Butkov'un eserinde de görmek mümkündür.¹⁰⁶

Diğer taraftan, Georgiyevsk antlaşmasına esasen Rusya himayesine giren II. İrakli Rus kuvvetlerinin yardımına güvenerek Azerbaycan Hanlıklarının topraklarında kendi mülklerini genişletmek arzusu ile tutuşmuştur. Mesele buradadır ki, birkaç yıl evvel II. İrakli ve İbrahim Halil Han Gence Hanlığı'nın idaresini kendi aralarında bölüşmüşlerdir. Esir alınan Genceli Mehmet Hasan Han (1760-1780) da Karabağ'da tutsak edilmiştir. 1783 yılının sonunda Gence'de ortaya çıkan karışıklıklar neticesinde II. İrakli ve İbrahim Halil Han'ın tayin ettiği hâkimler şehirden kovulmuştur. Bu karışıklıktan yararlanmaya çalışan II. İrakli yeniden buraya sahip olmak niyetini gerçekleştirmek için ortaya çıkan fırsatı kaçırmamıştır. A. İoannisyan'da şöyle bir görüş vardır; İrakli İbrahim Han'ın Mehmet Han'ı azat ederek, onun Gence'de hâkimiyetini kurup kendi vassalına çevirmek niyeti hakkında haberler aldığını dile getirerek Rusya'nın yardımı ile Gence'de tek başına hükümran olmak kararını vermiştir.¹⁰⁷ II. İrakli İbrahim Halil Han'ın yanında tutulan Mehmet Han'ı esaretten kurtarıp yeniden Gence'ye hakim koyarak İbrahim Han'a karşı müttelik kazanmak arzusunda olmuştur.¹⁰⁸ Bu maksatla Gürcü Çarı Rusya yöneticilerine müracaat ederek Gence'yi almakta ona yardım etmesini rica etmiştir.

II. İrakli'nin işgalci niyeti bununla bitmemiştir. O, daha ileri giderek S. Burnaşov'a gönderdiği mektupta İbrahim Halil Han ile Feteli Han'ın barışmasına yardım etmek istemediğini bildirmiş ve şöyle yazmıştır; *Azerbaycan topraklarının Rusya tarafından ele geçirilmesi ve bu toprakların ise bana verilmesini uygun görmekteyim.*¹⁰⁹ Rus birliklerinin kısa bir süre içinde Azerbaycan Hanlıklarını zaptedeceğine emin olan ve bu durumu hızlandırmak isteyen Gürcü Çarı II. İrakli İbrahim Halil Han'ın attığı her adımı dikkatle izleyerek S. Burnaşov'a ulaştırmıştır. Onun Burnaşov'a gönderdiği mektup ve talimatlarda İbrahim Halil Han'ın diğer hanlarla olan adaveti, görüşmeleri, aynı dönemde Karabağ Han'ının yanına gelen Osmanlı elçisi Halil Efendi ile görüşmeleri vs. konularda bilgi vermiştir.¹¹⁰ Bütün bu bilgilerde II. Katerina'nın Güney Kafkasya'yı zapt etmek siyasetine zıt olduğu için Rusya yöneticilerinin ve onların başlısı II. İrakli'nin Azerbaycan Hanlıklarının birleşmesinden ve Osmanlı Devleti ile münasebet kurmasından rahatsız olduklarını ve bunun önüne geçmek, kendi niyetlerini hayata geçirmek için *Ermeni amilinden başarı ile istifade ettiklerini* görmek mümkündür.

2 Haziran 1784 tarihinde P. S. Potyomkin Kınıyaz G. A. Potyomkin'e gönderdiği raporda¹¹¹ Gence hadiseleri ile alakalı rahatsızlığını bildirmiş ve sonucunda *eğer Feteli Han kendi kuvvetleri ile Gence'ye yaklaşırsa, bizim Ermenilere yardım etmemize izin verin* demişlerdir. Bu ricadan biraz sonra 26 Haziran'da Rusya'nın Gürcistan'daki temsilcisi Mihail Markov Rusya yöneticilerine mektup göndermiştir. Mektupta, İbrahim Halil Han'ın Meliklerin Rusya ile gizli münasebetlerinden haberdar olarak, onların tedbirlerini lağv etmesi ve kendi askerî kuvvetlerinin sayısını artırması gösterilir ve ilave edilir ki; *Türkiye sarayından Rusya'ya karşı mücadelede hem fi-*

(105) İoannisyan, A. R., A.g.e., s.101.

(106) Butkov G.P., A.g.e., c. III, s.184.

(107) İoannisyan, A. R., A.g.e., s.101.

(108) Necefli G., A.g.e., s.65.

(109) İoannisyan, A. R., A.g.e., s.102.

(110) İoannisyan, A. R., A.g.e., s.102.

(111) Necefli G., A.g.e., s.59.

kir olması için bütün Azerbaycan Hanlarına, özellikle İbrahim Halil Han'ın yanına elçiler göndermişlerdir. Bütün hanlar bu temsilcilerle Kür nehrinin kıyısında görüşme yeri tayin etmişlerdir.¹¹² Yerlerdeki Rus memurları da II. İrakli gibi Rus birliklerinin askerî hareketini hızlandırmak için bu şekilde sınırlendirici bilgiler göndermişlerdir. Çünkü, Osmanlılarla Azerbaycan Hanlıklarının kuvvetlerinin Kür nehri kıyısındaki randevusu hakkındaki bilgileri diğer kaynaklar tasdik etmiyor ve Rusya ile savaş durumunda olan Osmanlı Devleti'nin böyle ihtiyatsız tedire izin vermesi inandırıcı değildir.

Rusya yöneticileri sadece II. İrakli ve Karabağ'ın Hıristiyan Melikleri ile değil, aynı zamanda İrevan topraklarında yaşayan az sayıdaki Ermeni ile münasebet kurulmasını öne sürmüşlerdir. İrevan'da yaşayan Ermeniler ile alaka kurmak Rusya'nın ajanı olan Ermeni Kilisesi temsilcisi Stepan Ter-Saakyan'a havale edilmiştir. O, 1783 Aralık ayında General P. S. Potyomkin'e gönderdiği mektupta¹¹³ İrevan Han'ı Hüseyin Ali Han'ın vefatı ile elverişli durumun oluştuğunu, Karabağ'a giden yolların tutulduğundan Meliklerle münasebet kurulamadığını, lakin meliklerin Gence etrafına beş bin? asker göndererek Rus birliklerini karşılayabileceklerini vurgulamıştır. Bu çok tezat ve abartılmış bilgidir. Kaydedilen devirde İbrahim Halil Han'ın ihtiyatlı tedbirleri neticesinde Karabağ'a gidiş geliş kontrol altında yapılabilmektedir. Lakin bu tür ciddi kontrolün olduğu yerde melikler kuvvet toplayamazdı. Toplam 100 kişilik kuvvete sahip olan meliklerin 5 bin kişilik kuvvet toplaması mümkün değildir. Rus birliklerinin hareketini hızlandırmak niyeti güden Ermeni ajanı, Rus askerlerini bu harekete heveslendirmek için Ermenilere has olan abartılmış, değiştirilmiş belgelerden istifade etmiştir.

Rusya Devleti için bu tür mektupların gönderilmesi uygundur. Malumdur ki, II. Katerina hükûmeti P. S. Potyomkin'in aracılığı ile Ermenilerden umum halk temsilciliği adına yardım ve himaye ricası talep edilmesini bekle-

mektedir.¹¹⁴ Buradan anlaşılmalıdır ki, ihtiyatlı hareket eden Rusya diplomasisi kendi işgalci niyetini Ermenilerin ricası ile perdelemek istemiştir.

Artık, 1784 yılı yazında Ermenilerin Rus birliklerinin gelmesine olan ümitlerini kaybetmesi hakkında bilgiler görülmektedir. Şöyle ki, 1784 Mart'ında ajan Stepan Ter-Saakyan 10 İrevan Ermenisinin ardından II. Katerina'ya, Potyomkinlerin her ikisine ve nihayet İ. Argutinski'ye gönderdiği mektupta¹¹⁵ onların merhametine ümit beslediklerini vurgulamış, ancak üç yıla yakın bir zamandır, aynı sözü, yalnız onların yardım edecekleri konusunda vaatleri işitirler, artık vaadden icraata geçmek gerekmektedir. Daha etkili olsun diye mektubun sonunda, belli olmuş maksadın hayata geçirilmesi için çok elverişli makamdır, ata sözünde denildiği gibi: Aslanlar mağarada yatar, tilkiler de çölde dolaşırlar diye yazmıştır. G. A. Potyomkin'in İrevan Ermenilerinin temsilcisi olarak bir kişinin onun yanına gönderilmesi isteğinin karşılığında S. Saakyan Tiflis'e onun yanına gönderilmiş, oradan da Gürcü Çarı'nın özel takdimatı ile Petersburg'a Kınıyaz G. A. Potyomkin'in yanına gönderilmiştir.¹¹⁶

Böyle bir zamanda, Ermenilerin tahrik ettiği Hıristiyan Meliklerin bazılarının hileli niyetlerinin önüne geçmek maksadı ile İbrahim Halil Han diplomatik becerikliliğinden istifade ederek Rusya ile karşılıklı münasebetlerini korumaya çalışmıştır. 1784 Temmuz'unda İbrahim Halil Han'ın veziri Musa Sultan Kınıyaz G. A. Potyomkin'in yanına gelmiş ve oradan Petersburg'a gönderilmiştir. Petersburg'da Musa Sultan'a büyük devletin sefiri gibi hürmet edilmiştir.¹¹⁷ Rusya Devleti İbrahim Halil Han'ın nüfuzunu ve hanlığın kudretini dikkate almış, hem de Azerbaycan hanlıklarını ayırarak kendi tarafına çekmek istediğinden İbrahim Halil Han ile diplomatik münasebetlerde ihtiyatla hareket etmek

(112) Necefli G., A.g.e., s.59.

(113) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.114-115.

(114) Markova, O.P., A.g.e., s.160.

(115) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.116-117.

(116) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.120.

(117) Bkz: Markova, O.P., A.g.e., s. 184.

istemmiş ve Karabağ Hanlığına zahiren de olsa dostluk münasebeti beslediğini göstermiştir. Diğer bir ciddi sebep de Karabağ Han'ının Osmanlı Devleti ile yakınlığı olmuştur.¹¹⁸

Rus tarihçisi O. P. Markova'nın yazdığına göre, İbrahim Halil Han'ın bu devirde Türklerle alakasından Rusya yöneticilerinin haberi yoktur.¹¹⁹ Lakin Rusya gibi özel hizmet organlarına sahip olan bir devletin İbrahim Halil Han'ın Osmanlı Devleti ile alakasından habersiz olduğu o kadar da inandırıcı değil ve biz bu münasebetler hakkında bilgilerin II. İrakli ve Ermeniler tarafından Rusya'ya ulaştırılmasının defalarca şahidi olduk. Bundan dolayı da, Musa Sultan Petersburg'dan geri döndükten sonra, 22 Haziran'da P. S. Potyomkin Kinyaz G. A. Potyomkin'e, ben size bu hanın dediklerini dinlemenizi teklif etmiyorum, çünkü o, Türklere çok güvenmekte ve bizim Ermenilerle birleşip onu ezmemizden korktuğu için bizi uyutmak istiyor¹²⁰ diye yazmıştır.

Rusya yöneticileri bu zamanda *Ermeni Devleti* kurmak layihasını hazırlamakla meşgul olduğu için bu defa da han ile görüşmeye ciddi ceht etmemiştir. Kinyaz G. A. Potyomkin Kasım ayında hana gayri muayyen cevap mektubu göndererek, *kendi mevkiini daha açık ifade etmesini* talep etmiştir.¹²¹

Buradan anlaşılır ki, Rusya diplomasisi her şeyden evvel *Ermeni Meselesinden* kendi yararlandığı için XVIII. asrın 80. yıllarında bu mesele daha gündemden düşmemiştir. Sadece, aynı devirde uluslararası âlemdeki değişikliklerle alakalı II. Katerina'nın hükûmeti Güney Kafkasya ile alakalı planlarını gerçekleştirmek yolunu savaş yolu ile değil, diplomatik vasıtalarla gerçekleştirmeye üstünlük vermiştir.

Rusya yöneticileri Güney Kafkasya'da ihtiyatlı siyaset yürütmeye mecbur eden meselelerden en önemlisi Azerbaycan Hanlarının birleşip Osmanlı Devleti ile münasebet kurmaları olmuştur. Diğer bir sebepte, İran'da siyâsî vaziyetin değişmesi idi. Artık,

1784 yılının başlarında şah tahtına namzetlerden birisi olan, Alimurat Han İsfahan'ı alıp İran'ın merkezî ve güney vilayetlerinde hâkimiyeti ele geçirmiştir. *Alimurat Han elçisi Mehmet Han'ı Rusya'ya göndererek ticaret ve siyâsî anlaşmalar imzalayarak, kendisinin Rusya sarayı tarafından Şah olarak tanınmasına, Türklere müdafaa edilmesine nail olmak teklifleri ile onların dikkatini İran'a yöneltmek istemiştir. Bunun karşılığında Rusya ile uygun ticaret anlaşması imzalamaya ve daha önce Rusya'nın hâkimiyeti altında olan toprakları, özellikle, Karadağ, Karabağ, Nahçıvan ve İrevan bölgelerini Rusya'nın lehine indirim yapmaya razı olmuştur.*¹²² *Alimurat Han'ın Karadağ, Karabağ ve İrevan bölgelerini Rusya'nın lehine indirime gitmesi isteğini P. Butkov da tasdik etmiştir.*¹²³

Görüldüğü gibi, kendi topraklarını bölmeyi planlayan Ali Murat Han'ın teklifi G. A. Potyomkin'in ilgisine sebep olmuştur. O, II. Katerina'ya sunduğu raporunda bu konuyu haber vererek, şunları yazmıştır; Merkezi İran'ı ele geçiren Ali Murat Han Rusya ile ittifak gerçekleştirmek arzusundadır. Bundan istifade ederek, *onu şablak tabtı ile heveslendirip İran Ermenistan'ını gönüllü alıp, onun esasında Albanya bölgesini oluşturmak mümkündür.*¹²⁴ Daha sonra G. A. Potyomkin; önemli sayıda Asya hâkimleri siz imparator hazretlerinin devletine tabi olmakla burada, Alman İmparatorluğu benzerinde, lakin orada Sizin hâkimiyetinizin Roma İmparatoru olarak sadece *ismen olacağından farklı bir imparatorluk kurmak mümkündür*¹²⁵ diye yazmıştır.

Ali Murat Han ile görüşmek için Rusya'nın yetkili temsilcisi olarak Albay V. S. Tamara'yı İsfahan'a göndermeyi kararlaştırmıştır. II. Katerina'nın emri ile G. A. Potyomkin'in ona verdiği 11 Eylül 1784 tarihli özel talimatında.¹²⁶ *Ali Murat Han'ın arzusundan*

(118) Necefli G., A.g.e., s.58-59.

(119) Markova, O.P., A.g.e., s. 183.

(120) Necefli G., A.g.e., s.60-61.

(121) İonnisiyan, A. R., A.g.e., s.165-166.

(122) RGVIA, f. 52. op. II, d. 32, ll.127-129 ve 132 arka.

(123) Butkov, G.P., A.g.e., II hissa, s.148.

(124) RGVIA, f. 52. op. II, d. 37, ll.63-64.

(125) RGVIA, f. 52. op. II, d. 32, ll.110-111.

(126) Markova, O.P., A.g.e., s.190-191.

istifade ederek onunla ittifak imzalamak Rusya için çok vacip ve elverişlidir diye yazmıştır. Ayrıca, Rus elçisi Ali Murat Han'ın Şah ilan edilmesi meselesine değinmeli, bu zaman ona devletin yalnız Farslardan teşkil olunmasının zaruretini anlatmalıdır. Elçi yalnız, *Ermenistan ve diğer vilayetler hakkında konuşmalı*, Gürcistan konusunda ise konuşmak gerekmez, çünkü bu mesele artık halledilmiştir. İlave olarak, *eğer Ermeniler onunla Osmanlı arasında sınır rolünü oynarsa onun güvenliği temin olunacaktır.*¹²⁷

Resmi emirle birlikte Albay V. S. Tamara'ya 30 Eylül 1784 tarihli iki talimat verilmiştir. Bezborodko tarafından hazırlanan talimatın birincisinde, İran'a bağlı olmayan Bağımsız Ermenistan Devleti'nin kurulması ve Türkiye aleyhine İran ile ittifak yapılması¹²⁸ meselesine özel önem verilmiştir. 7 bendden ibaret olan ikinci talimatın 4, 5 ve 7. bentlerinde şöyle denilmektedir; *Ermenistan'ın bağımsızlığı ve sınırları onarılmalıdır, Albanya Çarlığı veyahut vilayetini oluşturacak topraklar hakkında karar kabul edilmelidir, Han bizim ile Osmanlı Devleti aleyhine ittifak imzalamalıdır.*¹²⁹

Albanya'nın teşkili ile alakalı fikirler 10 yıl boyunca II. Katerina'nın Devlet Kâtiibi görevinde bulunan A. V. Hrapovitski'nin günlüğünden anlaşılır ki, o Kinyaz G. A. Potyomkin'in Albanya hakkında layihasını bulmuştur. A. V. Hrapovitski'nin kayıtlarına göre Derbent'ten Gilan'a kadar bütün Hazar kıyısı vilayetler Alban Devleti'nin sınırlarında olmalıdır. Diğer vesikalardan anlaşıldığına göre Derbent ve bazı başka topraklar vasıtasız Rusya İmparatorluğuna birleştirilmelidir. Daha, 1783 yılında G. A. Potyomkin, Bakü'ye kadar topraklar Rusya'ya geçecek diye yazmıştır. Böyle olunca, yalnız Şamahı ve Kür'de güneydeki Hanlıklar Albanya'nın oluşumuna dahil edilmelidir. Görüldüğü gibi, daha Alban Devleti'nin sınırları meselesinde Rusya yöneticilerinde açık bir fikir yoktur.

Belgelerin tahlilinden anlaşılmaktadır ki, birincisi bu dönem II. Katerina Devletine

Güney Kafkasya'ya dair işgalci niyetlerini ve Ermeniler için devlet kurulması planının gerçekleşmesinde Ali Murat Han ile uzlaşılacağı düşünülmüştür. Bu uzlaşma Rusya'ya Güney Kafkasya'yı almayı sağlayabilirdi. Diğer taraftan da, Rusya'nın Güney Kafkasya'da tek çekindiği kuvvet olan Osmanlı Devletine karşı mücadelede İran müttefik olabilirdi.

İkincisi, layihada Azerbaycan topraklarının paylaşılması planının hazırlanmasını sağlamak mümkündür. Bilinir ki, nazarda tutulan *Ermeni Devleti* İrevan, Nahçıvan, Karabağ ve Karadağ Hanlığının topraklarından ibaret olmalı ve gönüllülük esasına göre Ali Murat Han'dan alınmalıdır. Derbent ve ona komşu olan bazı araziler Rusya Devleti ile birleştirilmeli, diğer Hazar kıyısı topraklar da, *Albanya Çarlığı* olarak adlandırılan vassal bir grubun terkibine verilmelidir.

Rusya'nın Azerbaycan topraklarını Ali Murat Han ile paylaşmak planından başka daha geniş bir plan daha vardır. Bu plan Osmanlı toprakları hakkındadır. İsfahan'a gönderilen Albay V. S. Tamara'ya verilen talimatta, *Osmanlı Devleti ile savaş olacağı hususunda İran'ın Osmanlı Devleti ile değil, Rusya ile ittifak yapması için gerekli tedbirlerin alınmasına özel dikkat gösterilmiştir.* Bundan dolayı da, Ali Murat Han ile anlaşmaya göre İran, İmeretiya, Ahıska vilayetlerine ve Ermenilerin yaşadığı Osmanlı vilayetlerine iddia ileri sürmelidir. İmeretiya ve diğer Batı Gürcistan toprakları Rusya'nın himayesinde kalmalı, Ahıska vilayeti II. İrakli'ye verilmeli, Türkiye'nin Ermeni vilayetleri ise *kendi gövdesine* yeni geçmiş İran topraklarında teşkil olunacak Ermeni Devleti ile birleştirilmelidir.¹³⁰ Görüldüğü gibi, Ermeniler için kurulacak devlet sadece Azerbaycan topraklarında değil, hem de Osmanlı topraklarında hayata geçirilmesi planlanmıştır. Diğer taraftan, Azerbaycan topraklarında *Ermeni Çarlığı*nın kurulması O. P. Markova'nın kanaatine göre,

(127) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.127.

(128) RGVIA, f. 52. dp. II, d. 25, 11.9-12 arka.

(129) RGVIA, f. 52. op. 1\194, d. 331, ç.4, v. 40.

(130) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.130.

İran'ın ilgisine uygun idi. Çünkü o, Türkiye ile kendi sınırlarında tampon devletin kurulmasını istemiştir.¹³¹

Fakat, Rusya'nın Ali Murat Han ile anlaşma cihetleri Rusya'nın doğuda kuvvetlenmesinden ihtiyat eden Batı Avrupa Devletleri'nin, özellikle Fransa diplomatlarının mukavemetine rast gelmiştir.

Ali Murat Han ile görüşmeler yapmak için Rusya'nın yetkili temsilcisi olarak Ekim 1784 tarihinde İsfahan'a gönderilen Albay V. S. Tamara yolda gecikmiş, 11 Şubat 1785 tarihinde Üçkilise'de olduğu zaman Ali Murat Han'ın ölmesi ve Ağa Mehmet Han Kaçar'ın İsfahan'ı zaptettiği haberi onu Üçkilise'de kalmaya mecbur etmiştir. Sonraki bütün bu olumsuzluklar üzerine o, 14 Nisan'da Tiflis'e dönmek zorunda kalmıştır.¹³² Bu şekilde, İran'da siyasî vaziyetin değişmesi Rusya'nın *Ermeni meselesini* gerçekleştirmeye imkân vermemiştir. Ele geçen fırsatın kaybedilmesi, yani Ali Murat Han ile anlaşmanın gerçekleşmemesi Rusya'nın yeniden Azerbaycan Hanlıkları ile görüşmeler yapma siyasetini sürdürmeye mecbur etmiştir. Lakin artık bu zamanda Azerbaycan Hanlarının Rusya tehlikesinden kurtulmak maksadı ile Osmanlı Devleti ile siyasî alakaları hayli güçlenmiştir.¹³³

Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile siyasî alakasının güçlenmesi Ermenilerin telaşına sebep olmuştur. Çünkü bu, Azerbaycan'ın tarihî topraklarında Ermenilere *devlet kurulması* meselesini şüphe altına koymak idi. Ermeni müellifi İ. Argutinski'nin Ahıska'dan gelen kardeşinin oğlunun verdiği haberde, Osmanlılar mektup ve para göndererek Azerbaycan Hanlarını Rus birliklerine karşı koymaya, özellikle Gürcistan aleyhine çıkmaya çağırmıştır. Aynı zamanda onlar Karabağ ve Hoy Hanına, Ruslara İrevan şehrini alma imkanı vermemelerini¹³⁴ tavsiye etmişlerdir.

Dikkate almak gerekir ki, bu gelişmeler 1785 yılı baharında Kuzey Kafkasya'da Şeyh Mansur'un liderliğinde başlayan Millî Bağım-

sızlık hareketi ile yakından alakalıdır. Bu hareket II. Katerina Hükûmeti'nin Güney Kafkasya'da nüfuzunu hayli zayıflatmış ve burada Osmanlı Devleti'nin nüfuzunun güçlenmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı durumu zayıflayan II. İrakli'nin komşu Azerbaycan Hanlıklarını ele geçirmek siyaseti gerçekleşmemiştir. İrevan Hanlığı vergi vermekten imtina etmiştir. Buda II. İrakli İbrahim Han ile Gence Hanlığını birlikte idare etmek hususunda yeni antlaşma imzalamaya can atmıştır. Böyle bir zamanda, İbrahim Han'ın eski rakibi Kubalı Feteli Han da Karabağ Hanlığına yürümüştür. Feteli Han, II. İrakli'ye Karabağ Hanlığının yönetimini bölüştürmeyi, Hıristiyanların çarın hâkimiyetine, Müslümanların ise Feteli Han'ın hâkimiyetine geçmesini teklif etmiştir.¹³⁵ II. İrakli bu teklifi reddetmekle kalmamış, İbrahim Han'ın yardımına kuvvet göndermiştir. Güney Kafkasya'da işgalcilik siyasetini hayata geçirmeye can atan Rusya İmparatorluğunun maksatlarını gerçekleştirmesine bir tür yardım eden Ermeniler, Gürcü Çarına da Azerbaycan Hanlarının birbirine düşman olması lazımdır. Bunun için de, hangi taraf zayıflıyorsa o tarafa yardım gösterilmiştir ki, hanların iç işleri karışsın. Bunu, Albay Burnaşov'un 12 Ağustos 1786 tarihinde P. S. Potyomkin'e gönderdiği rapor da onaylamaktadır. O, İbrahim Han Gürcülerin zayıflamasından istifade ederek Feteli Han ile barışacak ve onları mağlup edecektir¹³⁶ diye yazmıştır. Görüldüğü gibi, Rusya idarecileri Azerbaycan Hanlarının birleşmesinden daha fazla çekinmişler ve buna her vasıta ile mani olmaya çalışmışlardır.

1785 yılında Rusya'nın hayata geçirdiği Şark siyasetinde belirleyici rol oynayan *Ermeni Meselesi*'nin hallinde hiçbir önemli yenilik olmamıştır. Hadiselerin gidişatı neticesinde Rusya'nın yakın zamanda Güney Kafkasya'ya askerî faaliyetlere başlamak fikrinde olma-

(131) Markova, O.P., A.g.e., s.190.

(132) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.134-135.

(133) Necefli G. A.g.e., s.50-75.

(134) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.134-135.

(135) Dubrovin, N.F., İstoriya voyni i viladıçestva russkih na Kavkaze. t.II. Sankt-Petersburg, 1871, s. 77-78.

(136) Necefli G. A.g.e., s.67.

dığını anlayarak sağlam olumsuzluğa kapılan İ. Argutinski 1785 Ağustos’unda Stepan Saakyan’a tamamen ümitsizliğe kapıldığını bildirerek, *onlar aldatmışlar* diye yazmışlardır. Özellikle, aynı yılın Eylül’ünde o, Ş. Şaamiryan’a, çok sayıda görüşme olmuş, lakin bütün zaman içinde onları ümitlendirmekten bir iş yapmamıştır¹³⁷ diye yazmıştır.

1786 Eylül’ünde İ. Argutinski Ş. Şaamiryan’a, şimdi Ruslar ona bildirir ki, mukaveleyi yalnız Çar Çar’la imzalayabilir. Sizin ülkenizde ise çar yoktur. Dini lideriniz ise bu tür işlerin dışında kalır¹³⁸ diye yazmıştır. Daha önce kaydettiğimiz gibi, Üçkilise Katolikosunun Rusya idarecilerine gönderilen mektuplarının Ermeni *hadimleri* tarafından sahteleştirilmesine bakmayarak, Rusya idarecilerinin Katolikosun asıl mevkiinden haberi var idi.

Rusya’nın Ermenilere *soygunluğunu* aradan kaldırmak, onlarda yeniden *Ermeni meselesine* merak uyandırmak maksadı ile İ. Argutinski Katolikos ve Hıristiyan Meliklerden yeni mektuplar ve müracaatlar gönderilmesini talep etmekle, hem Hindistan’daki Ermeni zenginlerinden de bu niyetin gerçekleştirilmesi için istifade etmeye çalışmıştır. Bir müddet geçtikten sonra Ş. Şaamiryan, İ. Argutinski’ye *Ermenistan’ın coğrafi haritasını* göndermiş, İ. Argutinski ise bu haritayı derhal G. A. Potyomkin’e taktim etmiştir.¹³⁹ Bu dönemde İ. Argutinski, G. A. Potyomkin’in izni ile Ş. Şaamiryan’ın Medres’de neşrolunan *Yeni Kitabını* Rusça iki bin nüsha neşrettilerik tebliğ maksadı ile Ermeniler arasında yaymıştır.

G. A. Potyomkin’in gözden uzak *Ermeni fikirlerinin* yayılmasında gösterdiği mücadeleden anlaşılır ki, aslında hiç de *Ermeni meselesi* Rusya’nın yöneticileri tarafından unutulmamıştır. II. Katerina hükûmeti gerektiği anda Ermenilerden kendi maksatları için istifade etmeyi nazarda tutmuşlardır. Artık, 1786 yılının sonu, 1787 yılının başlarında Azerbaycan Hanlıkları etrafında cereyan eden siyasî hadiseler daha da gerginleşmiştir.

Osmanlı kaynaklarının 23 Ocak 1787 tarihli bilgisinde Kartli-Kaheti ve Rusya’nın birleşmiş kuvvetlerinin Nahçıvan’a hücum etmesi, Şemşeddil ve Kazah’ın Azerbaycanlı ahalisinin Gürcistan’dan çıkarılması olarak gösterilmiştir.¹⁴⁰ Türkiye tarihçisi Sema Işıktan’ın *Name-yi Hümayun Dfeterine* dayanarak yazdığı; *II. İrakli Gürcü ve Ruslardan ibaret ordu ile İrevan ve Nahçıvan’a hücum ederek, burada kütleli kırgın yaparak abaliyi mahvetmiştir.*¹⁴¹

İkili siyaset yürüten II. İrakli uzun süren görüşmelerden sonra, 1787 Şubat’ında Ahalsıklı Süleyman Paşa ile bu dönemde Gürcistan için önemli olan anlaşmayı sağlamıştır. Lakin İbrahim Halil Han Avar ve Hoy Hanı ile birlikte Süleyman Paşa’ya, Gürcü Çarı ile hiçbir anlaşma imzalamamasını bildirmiştir. Karabağ Hanlığının güçlenerek Azerbaycan’ın batı topraklarında kuvvetlenmek bu toprakları kendi hakimiyeti altında birleştirmek siyaseti II. İrakli’yi telaşa salmıştır. Azerbaycan topraklarına olan işgalci niyetinin kaybolduğunu gören II. İrakli 25 Mayıs tarihinde General P. S. Potyomkin’e gıcıklandırıcı bir haber ulaştırmıştır; Şuşalı İbrahim Han, muhtelif yerlere, o cümleden de Ahalsıh’a, Erzurum’a ve Dağıstan’a kendi elçilerini gönderip onlardan yardım isteyerek kısa zamanda bizim çarlığımız üzerine hücumu hazırlanır.¹⁴²

Uzun zamandan beri Karabağ’dan haber alamayan P. S. Potyomkin’in 1787 Temmuz’unda S. Burnaşov’dan Karabağ’da ortaya çıkan *dramatik hadiseler* ile alakalı rapor almıştır. S. Burnaşov, *1 Temmuz’da Tiflis’e gelen Karabağlı Sığnak Melik’i Behtam’ın oğlu haber vermiştir ki, İbrahim Han’ın himayecileri Kanzasar Patrikini (Ovanes’i) ve bütün Melikleri G. Karabanov ile anlaşmasına göre hapsedmiştir. Melikler sizinle alaka kurduklarını itiraf ede-*

(137) İonnisyan, A. R., A.g.e., ...,s.173-175.

(138) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.175.

(139) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.175-176.

(140) Necefli G., A.g.e, s.68.

(141) Sema Işıktan, 1782-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonlarında Osmanlı Devletinin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri, Kafkas Araştırmaları, s. 34-35.

(142) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.182.

rek, gönderdiğiniz bütün mektupları ve hediyeleri bana teslim etmişlerdir. Patrik ise korkudan vefat etmiştir.¹⁴³ Diye yazmıştır. Hakikaten de, durumun gergin olmasına rağmen Karabağ'ın bağımsızlığına helal getiren, hainlik eden Hıristiyan Meliklerin ve Alban Katolikosunun hareketleri İbrahim Halil Han'ı onlara karşı kalıcı tedbirler almaya yöneltmiştir. *Meliklere Rusya'dan mektup getiren Ermeni Gavril Karabanov'u tutuklayarak Şuşa'ya getirmiş ve burada o Alban Katolikosu Ovanes ile Meliklerden Abov, Meclum ve Behtam ile gizli alaka sakladığını itiraf etmiştir.*¹⁴⁴ İbrahim Halil Han onları işfa ederek cezalandırmıştır.¹⁴⁵ Lakin, Meclum ile Abov Şuşa hapishanesinden kaçmayı başararak Gürcistan'a gitmişlerdir. Böylece, *Melikler, hanımlarını, çocuklarını, mülklerini ve 7 bin ? aileden fazla tebaalarını bırakıp kaçmışlardır.*¹⁴⁶ Onlar, Gürcistan ile Gence arasında Şamhor'da yerleşmişlerdir.¹⁴⁷

Görüldüğü gibi, Karabağ Hanlığı'nın güçlenmesi Rusya'nın Güney Kafkasya'ya dair planlarına, özellikle Ermenilerin Azerbaycan'ın batı toprakları ile alakalı kötü niyetlerine engel olmuştur. Karabağ Hanlığı her vasıta ile ezmeye çalışan Rus askerî kumandanlığı ve II. İrakli için bu dönemde elverişli şartlar oluşmuştur.

14 Temmuz 1787 tarihinde Kubalı Feteli Han Tiflis'e haberci göndererek Şeki Han'ını İbrahimhalil Han'a karşı birlikte hareket etmeye razı ettiğini bildirmiştir. Bunu öğrenen S. Burnaşov II. İrakli'ye, 2-3 bin süvari alarak Rus kuvvetleri ile birlikte Kür'ün sağ kıyısından Gence'ye doğru hareket etmesini teklif etmiştir. Hareketten üç maksat hedeflenmiştir; her şeyde evvel II. İrakli'nin Müslüman tebaalarının, çoktandır Gürcistan'dan Karabağ Han'ının mülklerine göçmeye meyilli olan Kazahlıların tereddütlerinin önünü almak; ikincisi Feteli Han'ı İbrahim Halil Han'a karşı hücumla geçmeye heveslendirmek ve ikincinin içine kurt düşürmek ve nihayet, bu yakınlarda yardım ricası ile elçilerini gönderen *Sıgnak Ermenilerini* isteklendirerek onlara yardım etmektir.¹⁴⁸

İbrahim Halil Han'ı telaşlandırarak İrevan Hanlığı üzerinde olan düşüncelerinden vaz geçirmek, hem de Gence'yi kendisine tabi kılmak niyetinde olan II. İrakli bu teklifi hemen kabul etmiştir. 26 Temmuz'da 1500 Kazahlı ailesinin yöneticileri ile birlikte yaşadıkları yurtlarını terk edip Karabağ'a doğru hareket ettikleri haberi Gürcü Çarını bu yürüyüşe heveslendirmiştir. 2 Ağustos'ta Gürcü şehzadesi Yulan, Kazahlıların Şemsedillilerle birleşip, Cavad Han ile birlikte kendi topraklarında kalan hemşerilerine onlardan temsilci götürmeyi talep eden haber aldıklarını bildirmiştir. Şimdi II. İrakli'nin Gence üzerine hareketi için daha elverişli durum oluşmuştur. Kazah ve Şemsedillileri geri çevirmek lazımdır, çünkü çok sayıda tebaasını kaybetmek çara büyük darbe olacaktır.¹⁴⁹

12 Ağustos'ta II. İrakli ve S. Burnaşov'un komuta ettiği Rus birlikleri Tiflis'ten çıkmıştır. Dört gün sonra onlar Akstafa çayının yanında II. İrakli'nin oğlu şehzade Yulon'un komuta ettiği ikinci Gürcü birliği ile birleşmişlerdir. 17-18 Ağustos'da 2 bin kadar yeni Gürcü birliği de gelmiştir. II. İrakli bu zaman, *artık Gence üzerine hareket etmesi konusunda* temsilcisi ile Kubalı Feteli Han'a haber göndermiştir.¹⁵⁰

II. İrakli ve S. Burnaşov'un askerî kuvvetleri 3 Eylül'de hareket ederek Gence'nin yakınına gelmişler ve şehrin kuzeybatı tarafına kamp kurmuşlardır. Bu esnada, Feteli Han, Şeki Hanı ve Avar hakimi Ümme Han'ın onların topraklarına baskın yapacağı haber alındığından geri dönmüşlerdir.¹⁵¹

Aynı dönemde II. İrakli'nin Rus birlikleri ile Gence'ye yaklaştığını öğrenen İbrahim Halil Han kendisine tabi olan Hıristiyan Meliklerin Rusya ile irtibatla olduğunu anlayarak Meliklerden Meclum ve Abov'un yanına

(143) İonnisiyan, A. R., A.g.e., s.177.

(144) İonnisiyan, A. R., A.g.e., s.177.

(145) Sobraniye aktov, otnosyaşihnsya k obozreniyu istorii Armyanskogo naroda, ç.II, Moskova, 1838, s.60.

(146) Butkov P.G., A.g.e., c. II, s.195.

(147) Собрание актов..., ч.II, c.60.

(148) RGVIA, f. 52. N.416, ç.2, v.30-31.

(149) İonnisiyan, A. R., A.g.e., s.184.

(150) RGVIA, f. 52. N.462, ç.2, v.59-59 arka.

(151) İonnisiyan, A. R., A.g.e., dok.N.3, s.184.

gelmelerini emretmiştir.¹⁵² Oluşan durumdan yararlanan Melik Abov ile Meclum İbrahim Halil Han'ın emrine itibar etmeyip, habercileri öldürerek adamları ile birlikte kaçıp kalede saklanmışlardır.¹⁵³ Melikler 13 Eylül'de II. İrakli ve S. Burnaşov'un Gence etrafında yerleşen birliklerine temsilci göndererek İbrahim Halil Han'a karşı çıkmak için onlardan askerî destek istemişlerdir. Daha ilginç odur ki, Melikler II. İrakli'den kendi tebaalarını Karabağ'dan çıkarıp Gürcistan'a yerleştirmek için yardım edilmesini de rica etmişlerdir.¹⁵⁴ Artık Kuba ve Şeki Hanlarının yardımı gerçekleşmediğinden Hıristiyan Meliklerin yardım için II. İrakli'ye müracaat etmesi Karabağ Hanlığına hücumu sebep olacaktır. Bu şekilde, birleşmiş kuvvetlerin Karabağ Hanlığı üzerine *baçlı yürüyüşünün* başlaması için bahane olmuştur.

Lakin 19 Ağustos'ta P. S. Potyomkin'in S. Burnaşov'a, askerî kuvvetleri ile birlikte derhal Gürcistan'ı terk etmesi hakkında emri gelmiştir. Bu dönemde Rusya'nın dış siyasetinde Osmanlı Devleti ile farklılıklar ön plandadır. 1787 yılında Rusya-Osmanlı savaşının başlaması *Kafkasya Meselesi*'ni geçici olarak unutturmuştur. Türkiye ile yeni savaş şartlarında Gürcistan'da iki taburun bulunması Rusya için maksata uygun değildir. Güney Kafkasya'da Türkler aleyhine küçük kuvvetler ile faaliyet yapmak önemli neticeler vermeyeceği gibi ilave zorluklar ortaya çıkaracaktır. Bu konuda devrin diplomatı S. Vorontsov daha 16 Ağustos'ta Graf Rumyantsev'e şöyle yazmıştır; *Ben anlamıyorum ki, neye göre biz Gürcülerin tarafında olmalıyız. Buraya ne kadar para ve kuvvet sarf ettiğimize bakmayarak mağlup olacak ve Türkler için uygun şartlar yaratacağız.*¹⁵⁵

S. Burnaşov Rus birliklerinin geri çağrılması hakkındaki haberi II. İrakli'ye ulaştırınca, o, Gence'nin 2 verst uzaklığında kamp kuran birliklerin burada üç gün daha kalmasını sağlayabilmiştir.¹⁵⁶ Anlaşıyor ki, II. İrakli'nin maksadı bütün hakimiyeti devrinde istediği Azerbaycan topraklarını zapt etmek için oluşan fırsatı kaçırmak istemiştir. Bu sebepten Eylül'ün 13'ünden 14'e

geçilen gece, Hıristiyan Meliklerinin onlardan yardım istemesini bahane eden birleşmiş kuvvetler Karabağ Hanlığı üzerine hücumu başlamıştır. Bu konuda G. P. Butkov; *II. İrakli Ermeni Melikleri ile birlikte Kınıyaz Orbelya'nın ve şebzade Yula'nın komutası ile 4 bin kişilik birliği Karabağ üzerine göndermiş, ... onlar galip gelerek 500 kadar adamı esir almışlardır*¹⁵⁷ şeklinde yazmıştır.

Bu başarıdan cesaretlenen II. İrakli Albay S. Burnaşov'dan birliği burada bırakmak için 5 gün daha mühlet istemiştir. S. Burnaşov ise bu ricaya kesinlikle itiraz ettiğinden askerî kuvvetler tekrar kamp yerine dönmüşlerdir. Birleşmiş kuvvetlerin İbrahim Halil Han'ın üzerine zaferini işiten Hıristiyan Melikler kaleden çıkıp Karabağ Hanlığının birlikleri üzerine yürümüşlerdir. Onlar çok sayıda esir, küliyetli miktarda ganimet ele geçirip geri dönmüş ve kendi adamlarını Karabağ Hanlığı topraklarından çıkarmak için hazırlıklara başlamışlardır.¹⁵⁸ Lakin, Rus birliklerinin gitmesi Meliklerin Karabağ Hanlığı topraklarına hücum planlarını yarıda bırakmıştır. 17 Eylül'de askerî kuvvetlerin Gence yakınlarındaki kampına gelen Melik Abov ve Meclum Rus birliklerinin 12 gün daha kalmasını S. Burnaşov'dan rica etseler de, bu istek yerine getirilmemiştir.¹⁵⁹

Birkaç ay sonra Melik Abov ve Meclum G. A. Potyomkin'e gönderdiği mektupta, onlar Şuşa'da nezaret altında buldukları esnada, II. İrakli'nin Gence'ye hareketi konusunu işiterek sevinip kalelerine kaçmış ve buradan II. İrakli'nin yanına adam göndererek 12 bin? aile'den ibaret tabileri ile birlikte Gürcistan'a göçmelerine yardım etmelerini rica etmiştir.¹⁶⁰

Görüldüğü gibi, Ermeni müellifleri özel maksatlar için hazırlanan mektuplardaki sahte, abartılmış rakamlardan geniş şekilde

(152) Butkov P.G., A.g.e., c. II, s.194.

(153) Necefli, G., A.g.e., s.79.

(154) Butkov, P.G., A.g.e., c. II, s.194; Necefli G. A.g.e., s.79-80.

(155) Necefli, G., A.g.e., s.80.

(156) Necefli, G.C., A.g.e., s.80.

(157) Butkov, P.G., A.g.e., c. II, s.194-195; Necefli, G., A.g.e., s.81.

(158) Butkov, P.G., A.g.e., c. II, s.194-195; Necefli, G., A.g.e., s.81.

(159) Butkov, P.G., A.g.e., II c., s.188; Necefli, G., A.g.e., s.81.

(160) İonnisyan, A. R., A.g.e., s.185.

istifade ederek Karabağ topraklarında yaşayan Hıristiyanların hepsinin Ermeni menşeli olmasını ve Ermeni ahalisinin sayısını yapay şekilde çoğaltmaya çalışmışlardır. Eğer, Ermeni tarihçileri tarafından serh olunan mektuplardaki abartılmış rakamlara uygun olarak Ermenilerin 100 bin kişilik kuvveti var idiyse, onlar neden kendi planlarını gerçekleştirmek için Rusya'dan yardım istediler. Niye bu kadar *kuvvete sahip olan Ermeniler* Rusya'dan yardım beklemişlerdir? Neye göre böyle kuvvete sahip olan Karabağ'ın Hıristiyan Melikleri Karabağ Hanlığının 15 bin kişilik kuvveti karşısında duramamışlardır?

Halbuki, Karabağ Meliklerinin ahalisi hakkında ilk tutarlı istatistiki bilgi Karabağ Hanlığının lağv edilmesi ile alakalı 1823 yılında bölgede yapılan sayımda verilmiştir. Aynı sayım üzerine bütün Karabağ Eyaletinde 18.563 aile kaydedilmiştir. Onlardan beş Hıristiyan Melik'in payına yalnız 1559 aile ve toplamda da % 8.4'ü düşmüştür.¹⁶¹

Fakat, Rusya-Türkiye Savaşı (1787-1791) başladığı için Rus birlikleri Kafkasya hattına çağrılmış ve Azerbaycan topraklarından geri dönmeye mecbur olmuşlardır. 18 Eylül'de birleşmiş kuvvetler geri harekete geçince, Hıristiyan Melikleri de onların ardından gitmiştir.¹⁶² Bu şekilde Rusya İmparatorluğunun Ermeni hadimlerinin yardımı ile Hazar kıyısı vilayetleri ele geçirmek, Kuba Hanlığını devirmek, Karabağ, Karadağ, İrevan Hanlığı ve diğer Azerbaycan topraklarında *Albanya Çarlığı* ve *Ermeni Devleti* kurma planları başarılı olamamıştır.

Kaynakça

Azerbaycan tarihi üzerine kaynaklar, Bakü, 1989, s.263.

Aliyev, F. M., Missiya poslannika russkogo gosudarstva A. P. Volnskogo v Azerbaydjane (1716-1718), Bakü, 1979.

Armyano-russskiye otnoşeniya XVIII veke., 1760-1800 gg., t. IV, ç. II, Yerevan, 1990.

Armyano-russskiye otnoşeniya v pervoy treti XVIII veka., t. II, ç. I, Yerevan, 1964.

AVPRİ, f. 77/1, SRP.

AVPRİ, f. 100, SRA.

AVPRİ, f. 77/5, SRP.

AVPRİ, f. 77/7, SRP.

Butkov, P. G., Materialı dlya novoy istorii Kavkaza 1722 po 1802 q, t. I. Sankt-Petersburg, 1869.

Dubrovin, N. F., İstoriya voynı i vladıçestva russkih na Kavkaze, t. (kn. II-III), Sankt-Petersburg, 1871.

Ezov, G. A., Snoşeniya Pyotra Velikogo s armianskim narodam, Sankt-Petersburg, 1898.

İonnisyan, A. R., Rossiya i Armyanskoye osvoboditelnoye dvijeniye v 80-x g. XVIII veke., Yerevan, 1947.

Lokart, L. "The fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia", Cambridge, 1958.

Listsov, V. P., Persidskiy poxod Petra I, Moskova, 1951.

Mustafazade, T., Azerbaydjan I rusko-turetskiye otnoşeniya v pervoy treti XVIII v., Bakü, 1993.

Mustafazade, T.T., XVIII yüzzillik-XIX yüzzilliyin evvelerinde Osmanlı-Azerbaycan münasibetleri, Bakü, 2002.

Mustafazade, T.T., Guba xanlığı, Bakü, 2005.

Mustafazade, T., XVIII esrde Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasetinde dini amiller, s. 76- 77.

Markova, O. P., Rossiya, Zakavkazye i mejdunarodniye otnoşeniya v XVIII veke., Moskova, 1966.

Necefli, G. N., XVIII asrde Azerbaycan erazisinde ermeni dövləti yaratmaq cəhdleri, Bakü, 2010.

RGVİA, f. 52.

Sobraniye aktov, otnoşayışsya k obozreniyu istorii Armyanskogo naroda, ç.I, Moskova, 1833.

Sobraniye aktov, otnoşayışsya k obozreniyu istorii Armyanskogo naroda, ç.II, Moskova, 1838.

Solovyev, S. M., Çteniyeye i rasskazı po istorii Rossii, Moskova, 1989.

Solovyev, S. M., Publiçnoye çteniyeye o Petre Velikom, Moskova, 1984.

Solovyev, S. M., Pyotr I na Kaspiyskom more, Moskova, 1868.

Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi., İstanbul, 1987.

Öztuna, Y. Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, c.11, Ankara, 1967, s.86-87.

İbrahim Yüksel, Çarlık Rusyasının Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devletinin Tutumu, Kafkas Araştırmaları, s.28.

Dipnot Kısaltmalarının Açıklaması

AVPRİ – Arşiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (*Rusya İmparatorluğunun Dış Politikası Arşivi*)

SRP – Snoşeniya Rossii s Persiyey (*Rusya'nın İranla İlişkileri*)

SRA – Snoşeniya Rossii s Armeniye (*Rusya'nın Ermenistanla İlişkileri*)

RGVİA – Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoriçeskiy Arşiv (*Rusya Devlet Askeri Tarihi Arşivi*)

(161) Azerbaycan tarihi üzerine kaynaklar, Bakı, 1989, s.263.

(162) Butkov, G.P., A.g.e., c. II, s.188; Necefli, G., A.g.e., s.81.